

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ

ΣΧΟΛΗ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ

**ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ- ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ- ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ
ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑΣ.**

ΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

**ΕΠΙΒΛΕΠΟΝΤΕΣ ΚΑΘΗΓΗΤΕΣ: ΜΑΡΙΑ ΒΑΣΙΛΑΚΗ
ΠΑΡΙΣ ΓΟΥΝΑΡΙΔΗΣ**

**ΤΙΤΛΟΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ: Η ΜΟΝΗ ΤΩΝ ΟΔΗΓΩΝ ΚΑΙ Η ΛΑΤΡΕΙΑ
ΤΗΣ ΠΑΝΑΓΙΑΣ ΟΔΗΓΗΤΡΙΑΣ.**

ΕΡΓΑΣΙΑ ΤΗΣ ΦΟΙΤΗΤΡΙΑΣ: ΚΟΤΤΑ ΕΥΑΓΓΕΛΙΑΣ.

ΒΟΛΟΣ, ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΣ 2005

**ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ & ΠΛΗΡΟΦΟΡΗΣΗΣ
ΕΙΔΙΚΗ ΣΥΛΛΟΓΗ «ΓΚΡΙΖΑ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ»**

Αριθ. Εισ.: 4759/1
Ημερ. Εισ.: 26-06-2006
Δωρεά: Συγγραφέα
Ταξιθετικός Κωδικός: ΠΤ - ΙΑΚΑ
2005
ΚΟΤ

Εισαγωγή	σελ.2-3
- Κεφάλαιο Α΄ Η Κωνσταντινούπολη ως Θεοτοκούπολη.....	σελ. 4-8
- Κεφάλαιο Β΄ Η Μονή των Οδηγών και η αδελφότητα των Οδηγών.....	σελ.9-17
- Κεφάλαιο Γ΄ Η Εικόνα της Παναγίας Οδηγήτριας	
I. Η Εικόνα της Οδηγήτριας και η Μονη των οδηγών.....	σελ.18-24
II. Η Λατρεία της Οδηγήτριας εκτός της Κωνσταντινούπολης.....	σελ.24-26
III. Ο ευαγγελιστής Λουκάς ως ζωγράφος της εικόνας της Οδηγήτριας....	σελ. 26-27.
IV. Ο εικονογραφικός τύπος της εικόνας της οδηγήτριας.....	σελ.28-45
Συμπεράσματα.....	σελ. 46- 48.
Συντομογραφίες - Βιβλιογραφία.....	σελ. 49-51
Κατάλογος Εικόνων.....	σελ. 52-54.
Εικόνες	

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η παρούσα εργασία έχει ως τίτλο: Η Μονή των Οδηγών και η λατρεία της Παναγίας της Οδηγήτριας. Σκοπός της εργασίας ήταν η μελέτη της Μονής των Οδηγών και της εικόνας της Παναγίας της Οδηγήτριας, η οποία είχε φιλοτεχνηθεί από τον ευαγγελιστή Λουκά.

Η εργασία χωρίζεται σε τέσσερα κεφάλαια. Στο πρώτο κεφάλαιο γίνεται αναφορά στις πρώτες αφιερωμένες στη Θεοτόκο εκκλησίες που οικοδομήθηκαν στην Κωνσταντινούπολη από το τέλος του 4ου - αρχές 5ου αιώνα. Ανάμεσα στις εκκλησίες που οικοδομήθηκαν στην Κωνσταντινούπολη ήταν και η Μονή των Οδηγών, η οποία όμως δεν αναφέρεται στις πηγές πριν από τον 9ο αιώνα. Η Μονή των Οδηγών βρισκόταν κοντά στο Μεγάλο Παλάτι.

Στο δεύτερο κεφάλαιο αναφέρεται η ιστορία ίδρυσης της Μονής των Οδηγών και η ύπαρξη της αδελφότητας των Οδηγών, η οποία είχε αναλάβει την εβδομαδιαία λιτάνευση της εικόνας της Παναγίας της Οδηγήτριας. Η Μονή των Οδηγών οικοδομήθηκε αρχικά από την αυτοκράτειρα Πουλχερία και αργότερα η αρχική κατασκευή της Πουλχερίας επεκτάθηκε.

Το τρίτο κεφάλαιο το οποίο είχε ως θέμα την Εικόνα της Οδηγήτριας χωρίζεται σε τέσσερις υποενότητες. Στην πρώτη υποενότητα αναφέρεται η προέλευση της εικόνας της Οδηγήτριας, ο τρόπος με τον οποίο βρέθηκε στην Μονή των Οδηγών καθώς και η εβδομαδιαία λιτάνευση της εικόνας που πραγματοποιούνταν. Η δεύτερη υποενότητα του τέταρτου κεφαλαίου είναι αφιερωμένη στη λατρεία της Οδηγήτριας εκτός της Κωνσταντινούπολης κατά τη διάρκεια του 12ου αιώνα. Στην τρίτη υποενότητα αναφέρονται οι μαρτυρίες πάνω στις οποίες βασίστηκε η παράδοση ότι ζωγράφος της εικόνας ήταν ο ευαγγελιστής Λουκάς και η τέταρτη υποενότητα είναι αφιερωμένη στη μελέτη του εικονογραφικού τύπου της εικόνας της Οδηγήτριας. Τέλος η εργασία τελειώνει με την παράθεση των συμπερασμάτων.

Σε αυτό το σημείο θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά τους επόπτες καθηγητές μου: την κ. Μαρία Βασιλάκη και τον κ. Πάρι Γουναρίδη για την βοήθεια και κυρίως για την υπομονή που μου έδειξαν καθόλη τη διάρκεια της συνεργασίας μας.

Κεφάλαιο Α΄

Η Κωνσταντινούπολη ως Θεοτοκούπολη

Στην ημιεπίσημη απογραφή του 425 τη *Notitia urbis Constantinopolitanae*, αναφέρεται ότι στην Κωνσταντινούπολη υπήρχαν 12 εκκλησίες¹. Όμως καμία από αυτές δεν ήταν αφιερωμένη στη Θεοτόκο. Η εμφάνιση της λατρείας της Θεοτόκου στην Κωνσταντινούπολη τοποθετείται χρονικά το 450 με την ανέγερση της πρώτης αφιερωμένης στη Θεοτόκο εκκλησίας, ενώ τον 9ο-10ο αιώνα η λατρεία της είχε πια καθιερωθεί². Οι σωζόμενες προεικονομαχικές απεικονίσεις της Παναγίας βρεφοκρατούσας είναι περισσότερες από τις αντίστοιχες απεικονίσεις του Χριστού ως μεμονωμένης μορφής, γεγονός που υποδηλώνει το έντονο ενδιαφέρον γύρω από το πρόσωπο της Παναγίας³.

Η πρώτη μαρτυρία για θαύματα της Παρθένου εντοπίζεται στην *Εκκλησιαστική Ιστορία* του Σωζομενού⁴. Ο Σωζομενός αναφέρει ότι θαύματα της Θεοτόκου συνέβησαν στην εκκλησία της Αναστασίας⁵. Η εκκλησία της Αναστασίας ήταν στην αρχή ένα μικρό οικογενειακό παρεκκλήσιο, στο οποίο προστέθηκε, επί πατριάρχου Νεκταρίου (381-397), μία μεγάλη βασιλική. Σε αυτή τη βασιλική συνέβησαν και τα πρώτα θαύματα⁶. Η εκκλησία λοιπόν στην οποία γίνονταν θαύματα της Παρθένου δεν ήταν αφιερωμένη στη Θεοτόκο, αλλά στην αφηρημένη έννοια της Ανάστασης. Λίγα χρόνια μετά την ανοικοδόμησή της, η εκκλησία μετονομάστηκε σε

¹ Mango 2000, σ. 17. Σύμφωνα με την απογραφή υπήρχαν τρία μαρτύρια: ο Άγιος Μηνάς, ο Άγιος Ακάκιος και οι Άγιοι Απόστολοι, τρεις εκκλησίες που είχαν αφηρημένα ονόματα: Ειρήνη, Αναστασία και Ομόνοια, τρεις εκκλησίες που είχαν περιγραφικό όνομα: Μεγάλη Εκκλησία, Παλαιά Εκκλησία και Καινοπόλις, δύο ανώνυμες εκκλησίες και μία εκκλησία του επισκόπου Παύλου.

² Mango 2000, σ. 17.

³ Cameron 2000, σ. 3.

⁴ ODB 3, σ. 1932-1933. Η *Εκκλησιαστική Ιστορία* του Σωζομενού καλύπτει την περίοδο 324-425. Ο ίδιος έζησε στην Κωνσταντινούπολη του 5ου αιώνα.

⁵ Mango 2000, σ. 17. Ο ναός της Αγίας Αναστασίας ήταν ένα μικρό παρεκκλήσιο στο οποίο είχε κυρήξει το λόγο του Θεού ο Γρηγόριος Ναζιανζηνός.

⁶ Mango 2000, σ. 17. Ο Σωζομενός αφηγείται το θαύμα μιας εγκύου, η οποία έπεσε από τον γυναικωνίτη κατά τη διάρκεια της λειτουργίας και σώθηκε χάρη στις προσευχές των παρευρισκομένων.

Αγία Αναστασία⁷.

Ο Cyril Mango αναφέρει ότι η πρώτη αφιερωμένη στη Θεοτόκο εκκλησία εντός των τειχών της Κωνσταντινούπολης οικοδομήθηκε στα 450 ή 460 από τον Κύρο⁸. Επίσης λίγο πριν το 475 κτίστηκε στις Βλαχέρνες από την αυτοκράτειρα Βερίνα ένα παρεκκλήσιο με σκοπό να τοποθετηθεί εκεί το ιερό μαφόριο της Παναγίας⁹. Το μαφόριο είχε μεταφερθεί στην Κωνσταντινούπολη στα χρόνια του Λέοντα Α' (457-474) από ένα χωριό της Ναζαρέτ¹⁰. Η αυτοκράτειρα Βερίνα μετά το 474 έκτισε επίσης τη Θεοτόκο των Χαλκοπρατειών, όπου από τον 8ο αιώνα φυλασσόταν η Αγία Ζώνη¹¹. Τέλος μία ακόμα Μονή στην Κωνσταντινούπολη αφιερωμένη στη Θεοτόκο ήταν η Μονή των Οδηγών, η οποία δεν αναφέρεται στις πηγές πριν από τον 9ο αιώνα. Σημαντική πηγή αποτελεί η ομιλία του Θεόδωρου Σύγκελλου *In depositionem pretiosae vestis*, την οποία εκφώνησε με αφορμή την επιδρομή των Αράβων τον Ιούνιο του 623. Ο Θεόδωρος αναφέρει ότι η Πόλη κοσμούσαν από πλήθος εκκλησιών αφιερωμένων στη Θεοτόκο. Παρατηρούμε λοιπόν ότι οι πρώτες εκκλησίες αφιερωμένες στη Θεοτόκο αρχίζουν να οικοδομούνται στη δεκαετία 460-470, ενώ τον 7ο αιώνα η λατρεία της Θεοτόκου ήταν διαδεδομένη στην Πόλη. Αντίθετα η βασιλική της Santa Maria Maggiore στη Ρώμη είχε οικοδομηθεί πολύ νωρίτερα από τον πάπα Σίξτο Γ' (432-440) και επομένως στην Κωνσταντινούπολη παρατηρείται μια καθυστέρηση ως προς την υιοθέτηση της λατρείας της Παναγίας.

Γύρω στο 500 κτίστηκε στο Στρατηγίον εκκλησία αφιερωμένη στη Θεοτόκο. Το γεγονός ότι το Στρατηγίον ήταν τοποθεσία με μεγάλη σημασία καθώς αποτελούσε το εμπορικό κέντρο της Πόλης δείχνει την εξάπλωση της λατρείας της Θεοτόκου στις αρχές του 6ου αιώνα. Μερικά χρόνια αργότερα, 511-518, καθιερώθηκε και η

⁷ Mango 2000, σ. 18. Ο ναός της Αγίας Αναστασίας βρισκόταν ανάμεσα στη θάλασσα και την αγορά του Δομνιού.

⁸ Mango 2000, σ. 19. Ο Κύρος ήταν *perfectus urbi* το 426 και κατά τα έτη 439 - 441.

⁹ Mango 2000, σ. 19. Στα χρόνια του Ιουστίνου Α' (518- 527) προστέθηκε στο παρεκκλήσιο μία βασιλική μεγάλων διαστάσεων.

¹⁰ Weyl Cap 2000, σ. 327. Ο όρος «μαφόριον» εμφανίζεται στη βυζαντινή γραμματεία το 10ο αιώνα. Το μαφόριο αρχικά συσχετιζόταν με το σάβανο της Παναγίας, με ένα από τα δύο ενδύματα της που κληροδότησε σε άπορες φίλες της, ενώ βρισκόταν στη νεκρική κλίνη, καθώς και με τη ζώνη της η οποία είχε λερωθεί με γάλα την ώρα που θήλαζε τον Χριστό.

¹¹ Mango 2000, σ. 19. Η αγία ζώνη μαρτυρείται ως ιερό λείψανο το οποίο είχε μεταφερθεί στην Κωνσταντινούπολη μαζί με το μαφόριο.

εβδομαδιαία λιτανεία της εικόνας στην εκκλησία των Χαλκοπρατείων¹².

Κατά τη διάρκεια του 6ου αιώνα είναι συχνή η εξύμνηση της Παναγίας σε ποιητικά και θρησκευτικά κείμενα. Στην εποχή του Ιουστινιανού (527-565) συντάχθηκαν τα κοντάκια και οι ύμνοι του Ρωμανού¹³. Τον ίδιο αιώνα παρατηρείται η εξάπλωση των θεομητορικών εορτών. Η Κοίμηση της Θεοτόκου καθιερώθηκε επίσημα επί Μαυρικού (587-602) και εορτάζοταν στις Βλαχέρνες¹⁴.

Στο τέλος της βασιλείας του Ιουστίνου Β' (565-578) τοποθετείται χρονικά η εμφάνιση της Παναγίας στην πίσω όψη αυτοκρατορικών μολυβδοβούλλων, στη θέση της θεάς Νίκης¹⁵. Στην αρχή η Θεοτόκος απεικονίζονταν ημίσωμη, σε μετωπική στάση με τον Χριστό στο στήθος της, ενώ στη συνέχεια αποδίδονταν ολόσωμη με το Θείο Βρέφος. Το 570 στη σφραγίδα του αυτοκράτορα δεν εμφανίζεται πια η μορφή της Νίκης, που κρατούσε μέσα σε μετάλλιο τον αυτοκράτορα, αλλά η μορφή της Θεοτόκου είτε ολόσωμης μετωπικής είτε σε προτομή που κρατάει τον Χριστό επίσης σε μετάλλιο¹⁶. Ο τύπος αυτός της Θεοτόκου εμφανίζεται από τον 6ο αιώνα έως και το 730. Από το 750 έως και την επίσημη έναρξη της Εικονομαχίας απαντάται ο τύπος της Παναγίας Οδηγήτριας. Η εικονογραφία των αυτοκρατορικών σφραγίδων συμβαδίζει με την εικονογραφία των νομισμάτων. Η σύνδεση της Παναγίας με την κρατική εικονοπλασία γίνεται εμφανής στα τέλη του 9ου αιώνα και στις αρχές του 10ου αιώνα. Κατά την περίοδο αυτή η Παναγία εμφανίζεται σε νομίσματα. Στα Βυζαντινά νομίσματα απαντάται από τον 7ο αιώνα η συναπεικόνιση του κοσμικού και του Θεϊκού στοιχείου καθώς η πρώτη απεικόνιση αγίου προσώπου στα νομίσματα της Βυζαντινής αυτοκρατορίας χρονολογείται τα πρώτα έτη της βασιλείας του Ιουστινιανού Β' (685-695). Στον εμπροσθότυπο των σόλιδων του αυτοκράτορα εικονίζεται ο Χριστός σε προτομή μετωπικός με μακριά μαλλιά και γενειάδα. Στις

¹² Mango 2000, σσ. 20-21. Η εβδομαδιαία λιτανεία της εικόνας των Χαλκοπρατείων αποδίδεται στο μονοφυσίτη πατριάρχη Τιμόθεο, ο οποίος διετέλεσε πατριάρχης στα έτη 511 - 518.

¹³ Cameron 2000, σ. 12.

¹⁴ Cameron 2000, σ. 13.

¹⁵ Πέννα 2000, σ. 215. Τα μολυβδοβούλλα ήταν προσωπικά αντικείμενα με τα οποία οι Βυζαντινοί σφράγιζαν την αλληλογραφία τους, επικυρωνοντάς τη με αυτό τον τρόπο. Οι σφραγίδες πολλές φορές περιέχουν έμμετρες παρακλητικές επιγραφές, οι οποίες εμπεριείχαν στοιχεία της ταυτότητας των κατόχων τους.

¹⁶ Πέννα 2000, σ. 214. Σε μερικές περιπτώσεις η επιγραφή που συνοδεύει τις παραστάσεις των νομισμάτων δεν συμφωνεί με τον εικονιζόμενο εικονογραφικό τύπο. Ενώ υιοθετείται η παράσταση της Θεοτόκου συνοδεύεται από την επιγραφή *Νικοποίος*.

αρχές του 10ου αιώνα η εικονογραφία των νομισμάτων εμπλουτίστηκε¹⁷. Στα τέλη περίπου της βασιλείας του Λέοντος ΣΤ΄ (886-912) η Θεοτόκος απεικονίζεται ημίσωμη δεομένη¹⁸. Η Ζωή, σύζυγος του Λέοντος ΣΤ΄, απεικόνισε στα νομίσματα την Παναγία να κρατάει μπροστά στο στήθος της μετάλλιο με την προτομή του Χριστού. Η παρουσία της Θεοτόκου στα νομίσματα αποτελεί ένδειξη της ολοένα αυξανόμενης δημόσιας λατρείας της καθώς τα νομίσματα αποτελούν τα σύμβολο της αυτοκρατορίας και κατ' επέκτασιν μέσο αποτύπωσης του συμβόλου του αυτοκράτορα.

Ο Mango υποστηρίζει ότι ήδη από την εποχή του Ιουστινιανού η λατρεία της Θεοτόκου ήταν διαδεδομένη στην Πόλη. Ο Ιουστινιανός Α΄ εκτός από την προσθήκη βασιλικής στο παρεκκλήσι των Βλαχερνών, έκτισε την εκκλησία της Πηγής προς τιμήν της Θεοτόκου καθώς και μία εκκλησία αφιερωμένη στη μητέρα της Παναγίας, την Αγία Άννα. Επομένως γίνεται φανερό ότι ο Ιουστινιανός «υποστήριξε» την εξάπλωση της λατρείας της Θεοτόκου. Η εκκλησία των Βλαχερνών και η εκκλησία της Πηγής που βρισκόταν στα δύο άκρα των τειχών της Πόλης χαρακτηρίζονται από τον Προκόπιο ως τα *ακαταγώνιστα φυλακτήρια τω περιβόλω της Πόλεως*¹⁹. Από τον χαρακτηρισμό αυτό γίνεται φανερό ότι η Θεοτόκος ήταν και η προστάτιδα της Κωνσταντινούπολης.

Η σωτηρία της Κωνσταντινούπολης από την πολιορκία των Αβάρων και των Περσών αποδόθηκε στη Θεοτόκο²⁰. Κατά την διάρκεια της πολιορκίας μεταφέρθηκαν εικόνες της Θεοτόκου στις πύλες της Πόλης. Οι Σλάβοι, σύμμαχοι των Αβάρων, οδήγησαν τα μονόξυλα τους στον Κεράτιο Κόλπο και εκεί τα κατέστρεψε ο Βυζαντινός στόλος. Η σφαγή των Σλάβων έγινε μπροστά στην εκκλησία των Βλαχερνών, ενώ γύρω από την εκκλησία της Πηγής πραγματοποιήθηκε μάχη, στην οποία νικητές ήταν οι Βυζαντινοί. Οι βυζαντινοί αντιμετώπισαν και τις δύο επόμενες πολιορκίες των Αράβων το 674-678 και το 717-718 με τη βοήθεια της Θεοτόκου.

¹⁷ Πέννα 2000, σ. 209. Η επιλογή του αγίου προσώπου εξαρτάται από την επιθυμία του αυτοκράτορα και από τις λατρευτικές του συνήθειες

¹⁸ Πέννα 2000, σ. 210. Ο Λέων ΣΤ΄ ήθελε να αποδείξει ότι η νομιμότητά του εγκρίνοταν από το Θείο. Ο ίδιος ετοιμαζόταν να παντρευτεί για τέταρτη φορά τη Ζωή Καρβουνοψίνα και η παρουσία της Θεοτόκου θα αποκάλυπτε την θεϊκή ευαρέσκεια για τις πράξεις του.

¹⁹ Mango 2000, σ. 18, σ. 21. Η εκκλησία των Βλαχερνών βρισκόταν ανάμεσα στα χερσαία τείχη του Μεγάλου Κωνσταντίνου και του Θεοδοσίου Β΄, ενώ η εκκλησία της Πηγής βρισκόταν έξω από τα τείχη του Θεοδοσίου Β΄.

²⁰ Mango 2000, σ. 22.

Τέλος χάρη στη Θεοτόκο κατάφεραν και πάλι οι Βυζαντινοί να αντιμετωπίσουν την πολιορκία των Ρώσων το 860, οι οποίοι αποχώρησαν ξαφνικά²¹.

Η σχέση της Θεοτόκου με την Πόλη με την πάροδο του χρόνου αποδόθηκε στον ιδρυτή της τον Κωνσταντίνο. Σύμφωνα με την παράδοση ο Χριστός εμφανίστηκε στον Κωνσταντίνο και του ζήτησε να ιδρύσει στην Ανατολή πόλη αφιερωμένη στη Μητέρα Του. Έτσι λοιπόν ο Κωνσταντίνος οδηγήθηκε από το Άγιο Πνεύμα στο Βυζάντιο²². Την ιστορία αυτή συναντάμε στην παραλλαγή της Πάτμου του Βίου του Κωνσταντίνου, στο Χρονικό του Ψευδο-Συμεώντος και στον Κεδρηνό.

Στο ναό της Αγίας Σοφίας, στο ημικυκλικό τύμπανο της εισόδου από το νοτιοδυτικό προθάλαμο προς το νότιο τμήμα του εσωνάρθηκα, υπάρχει ψηφιδωτό (εικ. 1) όπου απεικονίζεται ο Κωνσταντίνος να προσφέρει την Πόλη στη Θεοτόκο²³. Το συγκεκριμένο ψηφιδωτό χρονολογείται στα τέλη του 9ο ή στο 10ο αιώνα. Η Παναγία απεικονίζεται ένθρονη βρεφοκρατούσα στο κέντρο της σύνθεσης. Δεξιά, όπως βλέπουμε το ψηφιδωτό, εικονίζεται ο Κωνσταντίνος κρατώντας στα χέρια του μία μικρογραφία της περιτειχισμένης Κωνσταντινούπολης. Η επιγραφή δίπλα στον Κωνσταντίνο αναφέρει «*Κωνσταντίνος, ο εν αγίοις μέγας βασιλευς*». Αριστερά, όπως βλέπουμε το ψηφιδωτό, στέκεται ο αυτοκράτορας Ιουστινιανός κρατώντας μία μικρογραφία του ναού της Αγίας Σοφίας. Η επιγραφή δίπλα του γράφει «*Ιουστινιανός ο αοίδιμος βασιλευς*». Σε αυτό το ψηφιδωτό γίνεται φανερό ότι ο Κωνσταντίνος και ο Ιουστινιανός προσφέρουν τη Πόλη και την εκκλησία στη Θεοτόκο.

Σύμφωνα λοιπόν με τον Cyril Mango οι πρώτες εκκλησίες αφιερωμένες στην Παρθένο Μαρία οικοδομούνται στη δεκαετία του 460 και του 470. Ο μεγάλος σεβασμός στο πρόσωπο της Παναγίας που γίνεται φανερός μετά το 450 οφείλεται στη Σύνοδο της Εφέσου το 431 και την αναγνώριση της Μαρίας ως Θεοτόκου²⁴.

Στην αρχή η Θεοτόκος συνδεόταν με τις θεραπείες ασθενειών και επί Ιουστινιανού φαίνεται ότι άρχισε να αναγνωρίζεται ως προστάτιδα της αυτοκρατορίας και του αυτοκράτορα.

²¹ Mango 2000, σ. 22. Ο πατριάρχης Φώτιος μαζί με τον αυτοκράτορα Μιχαήλ Γ΄ κατά τη διάρκεια της πολιορκίας της Πόλης από τους Ρώσους έριξαν το μαφόριο της Θεοτόκου στη θάλασσα και αμέσως ξέσπασε δυνατή θύελλα και τα πλοία των εχθρών καταστράφηκαν.

²² Mango 2000, σ. 24.

²³ Cormack 2000, σ. 107

²⁴ Cameron 2000, σ. 3.

Κεφάλαιο Β΄

Η Μονή των Οδηγών και η αδελφότητα των Οδηγών

Οι Οδηγοί ήταν οικοδομικό συγκρότημα, το οποίο αποτελούνταν από τον ναό των Οδηγών, τα παρεκκλήσια, το αγίασμα, το λουτρό και το οίκημα για τη στέγαση των λειτουργών, μοναχών και ιερέων²⁵. Οι περιηγητές που επισκέφθηκαν την Κωνσταντινούπολη από τον 11ο έως τον 15ο αιώνα αναφέρουν ότι η Μονή των Οδηγών βρισκόταν στην περιοχή ανάμεσα στη θάλασσα και στο Μεγάλο Παλάτι, στα δεξιά της διαδρομής από την Αγία Σοφία προς τον Άγιο Γεώργιο των Μαγγάνων²⁶. Οι συγγραφείς που επιβεβαιώνουν την θέση αυτή της Μονής είναι ο Χωνιάτης και ο Δούκας²⁷.

Σύμφωνα με τον *Λόγο Διηγηματικό* το ευκτήριο της Θεοτόκου βρισκόταν κοντά στον *οίκο Μαρίνης*, όπου την εποχή που συγκροτήθηκε η Μονή λειτουργούσε ως αυτοκρατορικό εργαστήριο πολυτελών υφασμάτων²⁸. Ο *οίκος Μαρίνης*, γαίες μαζί με εργαστήρια, αποτελούσε περιουσία της κόρης του αυτοκράτορα Αρκαδίου και της αδελφής του Θεοδοσίου Β΄ και της Πουλχερίας²⁹. Ο *οίκος Μαρίνης* βρισκόταν ανατολικά του Μεγάλου Παλατιού και διοικούνταν από διοικητή³⁰. Ο οίκος έχασε τον διοικητικό του χαρακτήρα στα τέλη του 7ου αιώνα και χωρίστηκε σε δύο μέρη. Το νοτιοδυτικό μέρος περιήλθε στη δικαιοδοσία του Μεγάλου Παλατιού κατά τη διάρκεια εργασιών επέκτασής του από τον Βασίλειο Α΄ και τον Μιχαήλ Γ΄. Σε αυτό

²⁵ Αγγελίδη - Παπαμαστοράκης 2000, σ. 374.

²⁶ Αγγελίδη - Παπαμαστοράκης 2000, σ. 374.

²⁷ Αγγελίδη - Παπαμαστοράκης 2000, σ. 374.

²⁸ Αγγελίδη - Παπαμαστοράκης 2000, σ. 374.

²⁹ Mango 1991, σ. 321. Η Μαρίνα γεννήθηκε το 403 και πέθανε ανύπαντρη το 449. Μετά το θάνατό της η περιουσία της περιήλθε στην δικαιοδοσία της αυτοκρατορικής εξουσίας και μετατράπηκε σε *domus divina* διοικούμενο από ένα διοικητή, ο οποίος θα πρέπει να διέμενε στον οίκο. Ο οίκος το 565 διευρύνθηκε καθώς προστέθηκε σε αυτόν η περιουσία του στρατηγού Βελισάριου.

³⁰ Mango 1991, σ. 321. Ο *οίκος Μαρίνης* βρίσκεται στη περιοχή ανάμεσα στο Μεγάλο Παλάτι και την Ακρόπολη.

το τμήμα ανήκε και το λουτρό του οίκου, το οποίο ήταν γνωστό από τον 10ο αιώνα ως το *λουτρό του Οικονομίου*³¹. Ένα άλλο μέρος τους, που ως τότε χρησιμοποιούνταν ως εργαστήριο πολυτελών υφασμάτων, παραχωρήθηκε στη Μονή των Οδηγών τον 8ο αιώνα, για τη στέγαση των μοναχών της Μονής, αυξάνοντας την έκταση που διέθετε και συγκροτώντας το μοναστήρι που οι πηγές αναφέρουν από το τέλος του 10ου αιώνα³². Από τις πηγές γνωρίζουμε μία παρόμοια περίπτωση μετρατοπής οίκου σε εκκλησία³³.

Από τον 9ο αιώνα ορισμένα εκκλησιαστικά πρόσωπα συνδέονται με τους Οδηγούς. Σύμφωνα με την *Επιστολή των αγιωτάτων πατριαρχών προς τον βασιλέα Θεόφιλον* ο Ιωάννης Γραμματικός αποδέχθηκε το αξίωμα του αναγνώστη στη μονή των Οδηγών, προτού γίνει πατριάρχης Κωνσταντινούπολης³⁴. Η Μονή των Οδηγών σύμφωνα με την *Εκκλησιαστική Ιστορία* του Νικηφόρου Καλλίστου Ξανθόπουλου ιδρύθηκε από την αυτοκράτειρα Πουλχερία, για να τοποθετήσει εκεί την εικόνα της Οδηγήτριας³⁵. Επίσης την ίδρυση της Μονής των Οδηγών από την Πουλχερία υποστηρίζει και ο Νικόλαος Μεσαρίτης, ο οποίος αφηγείται τα γεγονότα του 1206. Η παλαιότερη αναφορά στη Μονή των Οδηγών χρονολογείται στη βασιλεία του Μιχαήλ Γ'. Το 866 ο καίσαρ Βάρδας, την παραμονή της αναχώρησής του για την εκστρατεία εναντίον των Αράβων, πήγε στη Μονή για να προσευχηθεί. Κατά την είσοδο του Βάρδα στο ναό ο μανδύας γλίστρησε από τους ώμους του. Τα άσχημα προαισθήματά του επιβεβαιώθηκαν την επόμενη ακριβώς ημέρα με τη δολοφονία του³⁶. Στο επεισόδιο όμως δεν γίνεται καμία αναφορά για την εικόνα της Παναγίας της Οδηγήτριας. Η δεύτερη μαρτυρία προέρχεται από τα *Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως* και χρονολογείται τον 10ο αιώνα³⁷. Εκεί υπάρχει ένα σύντομο λήμμα, το οποίο αναφέρει ότι η εκκλησία των Οδηγών οικοδομήθηκε από τον Μιχαήλ Γ', σε θέση όπου προϋπήρχε παλαιό ευκτήριο, το οποίο περιέκλειε θαυματουργική πηγή. Η πηγή αυτή είχε την ικανότητα να επαναφέρει την όραση στους τυφλούς. Επομένως ο

³¹ Αγγελίδη - Παπαμαστοράκης 2000, σ. 374.

³² Angelidi 1994, σ. 116.

³³ Mango 1991, σ. 322. Ο οίκος του Αντιόχου μετατράπηκε στο ναό της Αγίας Εφημίας και όλος ο οίκος παραχωρήθηκε στη μητρόπολη της Χαλκηδόνας ως μετόχι.

³⁴ Munitiz, Chrystodomides, Harvalia-Crook, Dendrinis 1997, σσ. 144-205.

³⁵ Αγγελίδη- Παπαμαστοράκης 2000, σ. 373.

³⁶ Αγγελίδη - Παπαμαστοράκης 2000, σ. 374.

³⁷ Αγγελίδη - Παπαμαστοράκης 2000, σσ. 374-375

Μιχαήλ Γ΄ δεν ανοικοδόμησε αλλά ανακατασκεύασε μια ήδη υπάρχουσα εκκλησία αφιερωμένη στη Θεοτόκο³⁸.

Στον *Λόγο Διηγηματικό* υπάρχουν αφηγήσεις, οι οποίες μας πληροφορούν και για την εμπλοκή του Κωνσταντίνου Ε΄ στην οικοδομική ιστορία των Οδηγών. Σύμφωνα με το κείμενο, ο Κωνσταντίνος Ε΄ παραχώρησε στον μοναχό Υπάτιο κατά την διάρκεια της Εικονομαχίας το παλαιό ευκτήριο³⁹. Στο κείμενο μαρτυρείται η μετατροπή του ναού σε μοναστήρι. Η κατασκευή του παλαιού ευκτηρίου έγινε για την ανάδειξη της πηγής με τις θεραπευτικές ιδιότητες. Επιπλέον το κείμενο μας πληροφορεί ότι η ονομασία του ναού οφειλόταν στο ειδικό λειτούργημα κάποιων ατόμων, τα οποία οδηγούσαν τους τυφλούς στη θαυματουργική πηγή.

Επομένως σύμφωνα με τα *Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως* και τον *Λόγο Διηγηματικό* η Μονή των Οδηγών είχε δύο οικοδομικές φάσεις. Στην αρχική κατασκευή, που χρονολογείται στην περίοδο της βασιλείας της Πουλχερίας, παραχωρήθηκε τον 8ο αιώνα μέρος της περιουσίας του *οίκου Μαρίνης*, ενώ το β΄ μισό του 9ου αιώνα χρησιμοποιώντας την κατασκευή της Πουλχερίας κατασκευάστηκε από τον Μιχαήλ Γ΄ και τον Βασίλειο Α΄ εκκλησιαστικό οικοδόμημα.

Ο Μιχαήλ Γ΄ υπό την καθοδήγηση του πατριάρχη Φωτίου ανακαίνισε δύο ναούς της Θεοτόκου: την εκκλησία του Φάρου και το ναό της Μονής των Οδηγών⁴⁰. Η ανακαίνιση αυτή αποσκοπούσε στην κάθαρση των ιερών χώρων από το εικονομαχικό «μιάσμα»⁴¹. Το 970 το συγκρότημα των Οδηγών παραχωρήθηκε στον Πατριάρχη Αντιοχείας Θεόδωρο Α΄ με χρυσόβουλλο του Ιωάννη Τζιμισκή, με σκοπό να αποτελέσει το πατριαρχικό ενδιαίτημα στην Πόλη, ενώ μέχρι τότε υπάγονταν στο Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως. Όταν οι Σταυροφόροι κατέλαβαν την Αντιόχεια (1100), ο Πατριάρχης Ιωάννης Ε΄ Οζίτης κατέφυγε στη Μονή των Οδηγών. Στη Μονή των Οδηγών διέμεναν και άλλοι Πατριάρχες της Αντιόχειας, όπως ο Θεόδωρος Βαλσαμών (1185-1195) και ο Πατριάρχης Κύριλλος Γ΄ (τέλη 13ου αιώνα).

³⁸ Angelidi 1994, σ. 115.

³⁹ Angelidi 1994, σσ. 124-125.

⁴⁰ Αγγελίδη - Παπαμαστοράκης 2000, σ. 375.

⁴¹ Αγγελίδη - Παπαμαστοράκης 2000, σ. 375. Η ανακαίνιση των Οδηγών και της εκκλησίας του Φάρου αποσκοπούσε στην εξάλειψη του αρχικού κτήτορα, του Κωνσταντίνου Ε΄, ο οποίος ήταν Εικονομάχος από τη συλλογική μνήμη.

Η Μονή περιήλθε στη δικαιοδοσία του Πατριαρχείου της Κωνσταντινουπόλεως στις αρχές του 14ου αιώνα, όταν πατριάρχης ήταν ο Αθανάσιος. Στην συνέχεια η Μονή παραχωρήθηκε ξανά στο Πατριαρχείο Αντιοχείας, εξ αιτίας της συνεργασίας των δύο πατριαρχών: του Ιωάννη ΙΔ΄ Καλέκα, πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως και του Ιγνατίου, πατριάρχη Αντιοχείας. Τέλος, στις αρχές του 15ου αιώνα η Μονή περιήλθε οριστικά στη δικαιοδοσία του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως⁴².

Σύμφωνα με την Χ. Αγγελίδη με τον Θεόδωρο Βαλσαμόνα συνδέονται τέσσερα επιγράμματα, τα οποία χρονολογούνται στη διάρκεια της εγκαταβίωσης του στη Μονή των Οδηγών⁴³. Το πρώτο επίγραμμα, στο οποίο επαινείται ο αυτοκράτορας Ισαάκιος, βρισκόταν στο *άγιο λούμα* της Μονής⁴⁴. Το *λούμα* ήταν μία θολωτή κατασκευή που περιέκλειε μία θαυματουργική πηγή και είχε υποστεί φθορές με τη πάροδο του χρόνου. Ο Ισαάκιος το ανακαίνισε και έτσι συνέχισε να προσφέρει τις ιαματικές του ιδιότητες στους πιστούς. Το δεύτερο επίγραμμα αναφέρεται στο νιπτήρα του *δημοσιακού λουτρού* της μονής⁴⁵. Γνωρίζουμε ότι στη Μονή των Οδηγών υπήρχε ένα αγίασμα και ένα λουτρό, το οποίο χαρακτηρίζεται *δημοσιακόν*. Από την άλλη πλευρά το οικοδόμημα που αναφέρεται ως *λούμα* χαρακτηρίζεται ως *σφαιροειδές θερμοκεντρίον*⁴⁶. Ίσως λοιπόν πρόκειται για ένα ενιαίο οικοδόμημα το οποίο εσωτερικά διαχωρίζονταν σε δύο χώρους, ο καθένας από τους οποίους είχε διαφορετική λειτουργία. Από τα δύο τελευταία επιγράμματα του Βαλσαμόνος αντλούμε πληροφορίες για επιτύμβια μνημεία που υπήρχαν στη μονή. Στο ναό της Αγίας Άννας στη μονή ο Βαλσαμών εναπέθεσε οστά συγγενών του. Σύμφωνα με το δεύτερο επίγραμμα μέσα στη Μονή ο Στέφανος Κομνηνός είχε ιδρύσει οικογενειακό τάφο⁴⁷.

Σύμφωνα με τον *Λόγο Διηγηματικό* η εκκλησία των Οδηγών διέθετε κρύπτη.

⁴² Αγγελίδη - Παπαμαστοράκης 2000, σσ. 375-376.

⁴³ Ο Θεόδωρος Βαλσαμών γεννήθηκε στην Κωνσταντινούπολη το 1130 περίπου και πέθανε το 1195. Κατείχε μία σημαντική θέση στην εκκλησιαστική ιεραρχία.

⁴⁴ Αγγελίδη - Παπαμαστοράκης 2000, σσ. 379-382.

⁴⁵ Αγγελίδη - Παπαμαστοράκης 2000, σσ. 379-382.

⁴⁶ Αγγελίδη - Παπαμαστοράκης 2000, σσ. 379-382.

⁴⁷ Αγγελίδη - Παπαμαστοράκης 2000, σ. 382.

Στην κρύπτη αυτή βρισκόταν μία πηγή που βοηθούσε τους τυφλούς να ανακτήσουν το φως τους. Από τον *Λόγο* επίσης πληροφορούμαστε τη μετατροπή της εκκλησίας σε μοναστήρι κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Κωνσταντίνου Ε΄⁴⁸. Στη συνέχεια αναφέρεται ο μοναχός Υπάτιος, ο οποίος είχε καταφύγει στο νησί Οξεία και παρέμεινε αρκετά χρόνια. Τον κάλεσε στην Κωνσταντινούπολη ο αδερφός του Μιχαήλ, ο οποίος ήταν υπρέτης στο παλάτι, για να επισκευάσει ένα ρολόι στο Παλάτι. Ο Υπάτιος γνώριζε καλά την «χαλκουργική» τέχνη και έτσι κατάφερε και επισκεύασε το ρολόι του Παλατιού. Ο αυτοκράτορας τον ευχαρίστησε και του παραχώρησε την εκκλησία των Οδηγών καθώς και ένα μέρος του γειτονικού εργαστηρίου. Κατά της διάρκεια επισκευής της εκκλησίας ο Υπάτιος ανακάλυψε το μέρος που οι πιστοί είχαν κρύψει την εικόνα της Οδηγήτριας και λείψανα αγίων για να τα διαφυλάξουν από τους Εικονομάχους⁴⁹.

Σύμφωνα με την Αγγελίδα η αναφορά του μοναχού Υπάτιου προσπαθεί να δικαιολογήσει τις σχέσεις των Οδηγών με το νησί Οξεία. Σε παρεκκλήσι του μοναστηριού στην Οξεία τιμούσαν μάρτυρες, ανάμεσα τους και τον Υπάτιο, και είναι πολύ πιθανό ένας καλόγερος με το ίδιο όνομα να ήταν ηγούμενος της Μονής των Οδηγών, κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Μιχαήλ Γ΄. Ένας άλλος δεσμός ανάμεσα στο νησί Οξεία και τη μονή των Οδηγών είναι ο Ιωάννης Ε΄ Οξίτης που είχε ονομαστεί έτσι εξ αιτίας των σχέσεων του με το νησί και ο οποίος είχε ζήσει για αρκετό διάστημα στη Μονή των Οδηγών. Και εάν η άσκησή του στο νησί πριν εκλεγεί Πατριάρχης Αντιόχειας μοιάζει αμφίβολη, είναι στο νησί αυτό (Οξεία) που έζησε και ενταφιάστηκε μετά την παραίτησή του από τον πατριαρχικό θρόνο και τη φυγή του από την Κωνσταντινούπολη. Το νησί της Οξείας φαίνεται να διατήρησε τους δεσμούς του με τους Οδηγούς⁵⁰.

Σε αυτή την παράδοση που ενώνει τα δύο μοναστήρια τονίζεται η καθαρότητα της μοναστικής ζωής και ο *Λόγος Διηγηματικός* μας παραθέτει μια διήγηση που μαρτυρεί τις σχέσεις των μοναστηριών στην Κωνσταντινούπολη με την Εικονομαχία. Έτσι ο Υπάτιος δεν ζητά από τον Κωνσταντίνο Κοπρώνυμο το παρεκκλήσι των

⁴⁸ Angelidi 1994, σ. 124.

⁴⁹ Angelidi 1994, σ. 126. Σύμφωνα με την Αγγελίδα η ανακάλυψη της εικόνας της Οδηγήτριας παρουσιάζει ομοιότητες με τις ανακαλύψεις άλλων εικόνων της Θεοτόκου κατά τη περίοδο της Εικονομαχίας.

⁵⁰ Angelidi 1994, σ. 124.

Οδηγών, αλλά το επιλέγει μετά την απόρριψη της αυτοκρατορικής προσφοράς ανάμεσα σε άλλα τρία μοναστήρια: των Σέργιου και Βάκχου, του Καλλιστράτου και του Φλώρου⁵¹.

Οι έρευνες που έγιναν από τους Demangel και Mamboury ανάμεσα στο θαλάσσιο τείχος και το νοσοκομείο Gulhane έφεραν στο φως ίχνη ενός κυκλικού εξαγωνικού οικοδομήματος και ενός ημικυκλικού αιθρίου με περιστύλιο. Οι ερευνητές ανακάλυψαν επίσης δύο δεξαμενές στην ίδια τοποθεσία, τη μία πάνω στην άλλη και θεώρησαν ότι επρόκειτο για μία τεράστια κατασκευή με λουτρό. Στο ίδιο αυτό σύμπλεγμα μοιάζει να ανήκει μία κατασκευή που μοιάζει με «αγίασμα»⁵².

Σύμφωνα λοιπόν με την Χ. Αγγελίδη η παράδοση κατά την οποία ο λόγος ίδρυσης της εκκλησίας των Οδηγών ήταν η θαυματουργική πηγή είναι η πιο παλαιά. Η παράδοση αυτή όμως δεν μας πληροφορεί ούτε για τη χρονολογία της αρχικής θεμελίωσης ούτε για το όνομα του ιδρυτή. Μας αναφέρει μόνο την χρονολογία ανακατασκευής του ιερού από τον Μιχαήλ Γ' και ότι η ονομασία της Μονής οφείλονταν στο ειδικό λειτούργημα κάποιων ατόμων, τα οποία οδηγούσαν τους τυφλούς στην πηγή με τις ιαματικές ιδιότητες και όχι σε κάποια θαυματουργή εικόνα. Σε δεύτερη περίοδο, γύρω στον 12ο-13ο αιώνα, η κατασκευή εκκλησιών στην Κωνσταντινούπολη, αναμεσα στις οποίες ήταν και η Μονή των Οδηγών, αποδίδεται στην αυτοκράτειρα Πουλχερία και η ονομασία της Μονής αποδίδεται στην εικόνα της Οδηγήτριας. Η ομοιότητα των λέξεων Οδηγοί και Οδηγήτρια οδήγησε σε σύγχυση. Η σύγχυση αυτή μαρτυρείται στα κείμενα του 12ου αιώνα, καθώς από εδώ και στο εξής η καθοδήγηση των τυφλών αποδιδόταν στην εικόνα της Παρθένου.

Μέσα από διηγήσεις των περιηγητών και τις απεικονίσεις της εβδομαδιαίας λιτάνευσης της εικόνας της Οδηγήτριας γίνεται φανερό η ύπαρξη της αδελφότητας των Οδηγών. Η αδελφότητα ήταν επιφορτισμένη με τη μεταφορά της εικόνας στο Παλάτι, την επιστροφή της στη Μονή και σε μερικές περιπτώσεις τη μεταφορά της στην Αγία Σοφία⁵³. Ο Ισπανός Pero Tafur (1437) αναφέρει ότι κάθε Τρίτη βρίσκονταν στη Μονή είκοσι περίπου άνδρες φορώντας μακριά κόκκινα ενδύματα, τα οποία κάλυπταν και την κεφαλή τους⁵⁴. Κάποιος από αυτούς αναλάμβανε να

⁵¹ Angelidi 1994, σ. 125.

⁵² Angelidi 1994, σ. 117.

⁵³ Lidov 2000, σ. 53.

⁵⁴ Patterson Sevcenko 1995, σσ. 548-549.

μεταφέρει στους ώμους του την εικόνα της Οδηγήτριας και μετά, όταν την τοποθετούσε κάτω αναλάμβανε να τη μεταφέρει ένας άλλος άνδρας, ο οποίος ήταν ενδεδυμένος με την ίδια ενδυμασία. Επομένως η περιφορά της εικόνας κάθε Τρίτη γινόταν από μέλη μιας συγκεκριμένης αδελφότητας, τα οποία φορούσαν κόκκινα λινά ενδύματα και ειδικά καπέλα⁵⁵.

Στο Τυπικό της Μονής Παντοκράτορος, στο κεφάλαιο σχετικά με τις επιμνημόσυνες δεήσεις της οικογένειας του Ιωάννη Κομνηνού, αναφέρεται η ύπαρξη αδελφότητας των Οδηγών. Ο Ιωάννης προνοεί και το ποσό που κόστιζε η μετακίνηση της εικόνας στο παρεκκλήσιο των Ασωμάτων που αποτελούσε το οικογενειακό μασωλείο. Θα δίνονταν πενήντα υπέρπυρα για δωρεά υπέρ της εικόνας και αμοιβές για τις κούδες, τους βασταγαρίους και άλλους υπηρέτες της εικόνας. Πιθανόν οι κούδες και οι βασταγάριοι ήταν μέλη της διακονίας, που είχε την ευθύνη της περιφοράς της εικόνας⁵⁶.

Σε τοιχογραφία στην εκκλησία της Βλαχέρνας (εικ. 2) στην Άρτα απεικονίζεται η εβδομαδιαία λιτάνευση της εικόνας της Οδηγήτριας και ο άνδρας που τη μεταφέρει φορά σκουρόχρωμο κόκκινο ένδυμα και μία ταινία διαγώνια μπροστά στο στήθος του. Πριν γίνει η λιτάνευση τα μέλη της αδελφότητας μετέφεραν την εικόνα στην αυλή χρησιμοποιώντας ζώνες από δέρμα. Δίπλα στον άνθρωπο που μεταφέρει την εικόνα παρευρίσκονται δύο αδελφοί, οι οποίοι περιμένουν τη σειρά τους για να μεταφέρουν την εικόνα και φορούν τα ίδια ενδύματα με αυτόν. Στο Άγιον Όρος στο μοναστήρι της Αγίας Λαύρας υπάρχει τοιχογραφία που χρονολογείται το 1535 και στην οποία απεικονίζεται η εικόνα της Παναγίας Οδηγήτριας⁵⁷. Η τοιχογραφία απεικονίζει το τέλος της Εικονομαχίας και το θρίαμβο των εικόνων. Στο πάνω μέρος της τοιχογραφίας υπάρχει η ακόλουθη επιγραφή *Η ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΙΣ ΤΩΝ ΣΕΠΤΩΝ ΚΑΙ ΑΓΙΩΝ ΕΙΚΟΝΩΝ*. Η σύνθεση χωρίζεται σε δύο οριζόντια διάχωρα. Στο πρώτο επίπεδο, στο κέντρο της σύνθεσης εικονίζεται μια εικόνα του Χριστού την οποία πλαισιώνουν Άγιοι και Πατέρες της Εκκλησίας. Στο

⁵⁵ Lidon 2000, σσ. 53-54. Οι υπηρέτες της εικόνας της Οδηγήτριας άνηκαν σε μια συγκεκριμένη οικογένεια, της οποίας το όνομα δεν σώζεται. Στα ρωσικά Χρονικά των αρχών του 15ου αιώνα όμως υπάρχει μια μαρτυρία που ανάγεται σε βυζαντινή πηγή και μας πληροφορεί ότι η φυλή του Λουκά υπηρετεί την εικόνα έως σήμερα.

⁵⁶ Αγγελίδη - Παπαμαστοράκης 2000, σ. 379.

⁵⁷ Patterson Sevchenko 1995, σσ. 550-551.

κάτω διάχωρο εικονίζεται η εικόνα της Παναγίας Οδηγήτριας, την οποία πλαισιώνουν η αυτοκράτειρα Θεοδώρα, ο γιος της Μιχαήλ και Πατέρες της Εκκλησίας. Στην τοιχογραφία αυτή παρατηρείται ότι δύο άτομα περιβάλλουν την εικόνα της Οδηγήτριας που φορούν ταινίες διαγώνια μπροστά στο στήθος τους.

Μέλη της αδελφότητας των Οδηγών απεικονίζονται και σε άλλες παραστάσεις όπως στην εικόνα του Θριάμβου της Ορθοδοξίας (εικ. 3), που βρίσκεται στο Βρετανικό Μουσείο. Η εικόνα του Θριάμβου πιστεύεται ότι προέρχεται από την Κωνσταντινούπολη και χρονολογείται το 1400. Στην επάνω ζώνη της σύνθεσης απεικονίζεται η εικόνα της Οδηγήτριας, την οποία περιβάλλουν δεξιά και αριστερά δύο φτερωτές μορφές που φορούν κόκκινα ενδύματα και οι οποίες θα πρέπει να θεωρηθούν μέλη της αδελφότητας των Οδηγών⁵⁸.

Στο Markon Manastir στο ναό του Αγίου Δημητρίου υπάρχει μία τοιχογραφία (εικ. 4) του 14ου αιώνα, η οποία ανήκει στον κύκλο του Ακάθιστου Ύμνου (απεικονίζεται ο 23ος οίκος) και στην οποία μαρτυρείται η ύπαρξη αδελφότητας που φροντίζει τη μεταφορά της εικόνας της Παναγίας Ελεούσας. Στην τοιχογραφία αυτή εικονίζεται η εικόνα της Παναγίας της Ελεούσας να βρίσκεται στην πλάτη ενός άνδρα. Το σώμα του εκτός από το κεφάλι και τα πόδια του είναι καλυμμένο από τη ποδέα. Καθώς ο άνδρας που μετέφερε την εικόνα ήταν καλυμμένος και όχι ορατός από το πλήθος που ήταν συγκεντρωμένο δίνονταν η εντύπωση ότι η εικόνα μετακινούνταν μόνη της χωρίς ανθρώπινη βοήθεια⁵⁹.

Στη Sorocani στον ναό της Αγίας Τριάδος υπάρχει μια τοιχογραφία (εικ. 5) που χρονολογείται στο τρίτο τέταρτο του 13ου αιώνα. Στην τοιχογραφία της Αγίας Τριάδος απεικονίζεται η εικόνα της Παναγίας Παρακλήσεως να βρίσκεται στην πλάτη ενός άνδρα, ο οποίος δεν είναι ορατός εξαιτίας της ποδέας που τον καλύπτει. Ο άνδρας αυτός θα πρέπει να ανήκει σε κάποια αδελφότητα που ήταν επιφορτισμένη με την μεταφορά της εικόνας και με την φροντίδα της⁶⁰.

Η ύπαρξη αδελφότητας μαρτυρείται και σε άλλες περιοχές της αυτοκρατορίας. Σε χειρόγραφο του 1027 μαρτυρείται η ύπαρξη αδελφότητας, τα μέλη της οποίας διαχειρίζονταν τα λουτρά των Βλαχερνών⁶¹. Τον 12ο αιώνα η εικόνα της Οδηγήτριας

⁵⁸ *Μήτηρ Θεού* 2000, αρ. κατ. 32, σ. 340.

⁵⁹ Patterson Sevcenko 1995, σ. 551.

⁶⁰ Patterson Sevcenko 1995, σ. 551

⁶¹ Weyl Carr 2000, σ. 330.

της Θεσσαλονίκης είχε την δική της αδελφότητα καθώς και η εικόνα της Παναγίας της Ναυπακτιώτισσας στην περιοχή των Θηβών. Η αδελφότητα της εικόνας της Ναυπακτιώτισσας αποτελούνταν από 49 μέλη και κάθε μέλος αποκαλούσε τον εαυτό του «δούλο της υπεραγίας Θεοτόκου της Νεπακτιτήσης»⁶². Η αδελφότητα ήταν επιφορτισμένη με την μεταφορά της εικόνας στις εκκλησίες της πόλης και την παραμονή της σε κάθε εκκλησία ένα μήνα. Τέλος μια άλλη αδελφότητα υπηρετούσε την εικόνα της Παναγίας Επισκοπιανής στη Ζάκυνθο⁶³.

⁶² Lidon 2000, σ. 55. Η αδελφότητα της Παναγίας Ναυπακτιώτισσας αποτελούνταν από άνδρες και γυναίκες, λαϊκούς και κληρικούς από όλη την Ελλάδα.

⁶³ Lidon 2000, σ. 55.

Κεφάλαιο Γ΄

Η Εικόνα της Παναγίας Οδηγήτριας

I. Η Εικόνα της Οδηγήτριας και η Μονή των Οδηγών

Η *Εκκλησιαστική Ιστορία* του Νικηφόρου Κάλλιστου Ξανθόπουλου και ο *Λόγος Διηγηματικός* υποστηρίζουν ότι η αυτοκράτειρα Πουλχερία ίδρυσε την εκκλησία των Οδηγών για να τοποθετήσει εκεί την εικόνα της Παναγίας της Οδηγήτριας που της έστειλε η αυτοκράτειρα Ευδοκία από την Αντιόχεια, κατά την διάρκεια του πρώτου ταξιδιού της στους Αγίους Τόπους⁶⁴. Η εικόνα της Οδηγήτριας σύμφωνα με τον Νικηφόρο Κάλλιστο Ξανθόπουλο τοποθετήθηκε στη Μονή των Οδηγών μαζί με άλλα ιερά κειμήλια: σταγόνες από το γάλα θηλασμού, την άτρακτο με την οποία έγενεθε η Παναγία την κόκκινη κλωστή, ενδύματα, σταγόνες από το αίμα του Χριστού και μέρος από τα σπάργανά Του⁶⁵. Σύμφωνα με την Χριστίνα Αγγελίδη η προέλευση της εικόνας από την Αντιόχεια ήταν μία χρήσιμη παράδοση για την κατοχύρωση της Μονής στο Πατριαρχείο της Αντιόχειας και θα ήταν δυνατό να δημιουργήθηκε στο διάστημα ανάμεσα στην κατάργηση του δικαιώματος του Πατριαρχείου στη Μονή και την νέα παραχωρήσή της σε αυτό από τον Ιωάννη ΙΔ΄⁶⁶.

Τον 12ο αιώνα καλλιεργείται η αντίληψη ότι ο λόγος ίδρυσης της Μονής των Οδηγών ήταν η στέγαση της εικόνας της Οδηγήτριας. Σταδιακά λοιπόν η παράδοση καλύφθηκε από την διήγηση ότι ιδρυτής και δωρητής της εικόνας ήταν η Πουλχερία

⁶⁴ Angelidi 1994, σ. 122.

⁶⁵ Αγγελίδη - Παπαμαστοράκης 2000, σ. 373

⁶⁶ Αγγελίδη - Παπαμαστοράκης 2000, σ. 383. Η Μονή των Οδηγών παραχωρήθηκε στον πατριάρχη Αντιόχειας Θεόδωρο Α΄ το 970, ενώ μέχρι τότε υπάγονταν στο πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως. Το 1100 η Αντιόχεια κατακτήθηκε από τους σταυροφόρους. Μέχρι τον 14ο αιώνα η Μονή αποτελούσε το ενδιαίτημα των πατριαρχών της Αντιόχειας στην Πόλη. Στις αρχές του 14ου αιώνα η Μονή των Οδηγών επανήλθε στη δικαιοδοσία του πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως και στις αρχές του 15ου αιώνα η Μονή παραχωρήθηκε όριστικά στην Αντιόχεια λόγω της σχέσης του πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Ιωάννη ΙΔ΄ Καλέκα και της Αντιόχειας Ιγνάτιου.

και ότι η κατάθεση της εικόνας της Παρθένου έγινε ο αληθινός λόγος ίδρυσης των Οδηγών. Η ομοιότητα όμως ανάμεσα στις λέξεις Οδηγοί και Οδηγήτρια οδήγησε σε σύγχυση. Η σύγχυση αυτή μαρτυρείται στα κείμενα του 12ου αιώνα, καθώς από εδώ και στο εξής η καθοδήγηση των τυφλών αποδιδόταν στην εικόνα της Παρθένου και όχι στις υπηρεσίες των μελών της αδελφότητας των Οδηγών που οδηγούσαν τους τυφλούς στην πηγή με τις ιαματικές ιδιότητες⁶⁷.

Συνδεδεμένη με τη λύτρωση της Κωνσταντινούπολης κατά τη διάρκεια των πολιορκιών του 626 και 717 η εικόνα της Οδηγήτριας έγινε το «Παλάδιο» της Πόλης και της Αυτοκρατορίας. Η ψυχοφελής *Διήγηση περί της εικόνας της Θεοτόκου της επονομαζόμενης Ρωμαίας* δίνει πληροφορίες που αφορούν στην εικόνα της Οδηγήτριας. Το κείμενο παραδίδεται από χειρόγραφο του 11ου - 12ου αιώνα και δίνει την πληροφορία ότι η εικόνα της Θεοτόκου είχε μεταφερθεί στην Ρώμη για να προστατευθεί από τους εικονομάχους κατά την περίοδο της Εικονομαχίας. Η εικόνα επέστρεψε στην Κωνσταντινούπολη μετά την αναστήλωση των εικόνων και τοποθετήθηκε στην εκκλησία των Χαλκοπρατείων από τον Μιχαήλ Γ' και τη Θεοδώρα. Την εποχή εκείνη, σύμφωνα με το κείμενο, ιδρύθηκε και η διακονία των Οδηγών. Επομένως σύμφωνα με το κείμενο η οργάνωση της διακονίας χρονολογείται στα μέσα του 9ου αιώνα, κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Μιχαήλ Γ'⁶⁸.

Από επίγραμμα του Καλικλή μαθαίνουμε ότι ο Ιωάννης Κομνηνός είχε προσφέρει αρκετά αφιερώματα και δωρεές στην εικόνα της Οδηγήτριας, καθώς η Θεοτόκος τον είχε προστατέψει στην παιδική του ηλικία. Η οικογένεια των Κομνηνών αφιέρωσε πολυτελή πέπλα στην εικόνα της Παρθένου⁶⁹. Ο σύζυγος της Άννας Κομνηνής, Ιωάννης, αφιέρωσε στην εικόνα πορφυρόχρυσο πέπλο. Πορφυρόχρυσια πέπλα αφιέρωσαν επίσης η Ευδοκία Κομνηνή, η σεβαστοκρατόρισα Ειρήνη Κομνηνή, η οποία ήταν σύζυγος του Ανδρόνικου Κομνηνού και ο Γεώργιος

⁶⁷ Angelidi 1994, σσ. 123-124.

⁶⁸ Αγγελίδη - Παπαμαστοράκης 2000, σ. 378

⁶⁹ Lidon 2000, σ 56. Από τις πηγές γίνεται φανερό ότι πάνω στις εικόνες τοποθετούσαν εγχείρια και πολυτελή πέπλα. Τα εγχείρια (πέπλα) αποτελούσαν πολύτιμα αφιερώματα και συνήθως συνδέονταν με κάποια θαυματουργική θεραπεία που αποδιδόταν στην εικόνα. Τα πέπλα που αφιέρωσε η οικογένεια των Κομνηνών στην εικόνα της Οδηγήτριας αποτελούσαν αφιερώματα για την θεραπεία ασθενειών που αποδίδονταν στην εικόνα της Θεοτόκου.

Δούκας Κομνηνός Παλαιολόγος.

Το 1186 ο αυτοκράτορας Ισαάκιος Άγγελος τοποθέτησε την εικόνα της Οδηγήτριας στα τείχη, για να προστατέψει την Πόλη από την απειλή του στασιαστή Ιωάννη Βρανά, ο οποίος πλησίαζε με τα στρατεύματά του την Κωνσταντινούπολη. Η τοποθέτηση της εικόνας της Οδηγήτριας στα τείχη θα μπορούσε να ερμηνευτεί ως η πρώτη μαρτυρία της εικόνας της Οδηγήτριας ως προστάτιδος του αυτοκράτορα και ολόκληρης της Βασιλεύουσας⁷⁰.

Σύμφωνα με τον Ψευδό-Κοδινό, η εικόνα της Οδηγήτριας μεταφερόταν στο Παλάτι, στην είσοδο του οποίου βρισκόταν ο αυτοκράτορας, την Πέμπτη της πέμπτης εβδομάδας της Σαρακοστής και τελούνταν η ακολουθία του Μεγάλου Κανόνα⁷¹. Η εικόνα τοποθετούνταν στο παρεκκλήσι της Παρθένου Νικοποιού και παρέμενε εκεί έως την Κυριακή του Πάσχα. Γύρω στον 13ο αιώνα καθιερώθηκε η μεταφορά της εικόνας από το Παλάτι ως τις Βλαχέρνες, όπου τελούνταν μνημόσυνα για τους νεκρούς αυτοκράτορες. Γνωρίζουμε ότι η μεταφορά της εικόνας από τη Μονή στο Παλάτι γινόταν έως τον 15ο αιώνα⁷². Η επίσημη μεταφορά της εικόνας από το ιερό των Οδηγών στο Παλάτι είναι σίγουρα ένδειξη της αυτοκρατορικής αφοσίωσης στη Θεοτόκο και την εικόνα της.

Το 1206 η εικόνα της Οδηγήτριας μεταφέρθηκε στην Αγία Σοφία με σκοπό να συνοδεύσει τη στέψη του Λατίνου αυτοκράτορα Ερρίκου της Φλάνδρας⁷³. Με πρωτοβουλία του Λατίνου πατριάρχη Θωμά Μοροζίνη, η εικόνα παρέμεινε στον ναό της Αγίας Σοφίας. Οι Βενετοί όμως την πήραν από την Αγία Σοφία κατά τη διάρκεια της νύχτας και τη μετέφεραν στη Μονή Παντοκράτορος, που τους είχε παραχωρηθεί. Με το επεισόδιο αυτό άρχισε η διαμάχη για τον έλεγχο στη διαχείριση και στη λατρεία της εικόνας μεταξύ θρησκευτικής και αυτοκρατορικής εξουσίας στην λατινοκρατούμενη Πόλη⁷⁴. Οι υπεύθυνοι τιμωρήθηκαν από τον Πάπα Ιννοκέντιο Γ', αλλά η εικόνα παρέμεινε στη Μονή Παντοκράτορος έως το 1261⁷⁵.

Στο χρονικό του Σκυλίτζη (φ. 172v) εικονίζεται ο Ιωάννης Τζιμισκής να

⁷⁰ Αγγελίδη - Παπαμαστοράκης 2000, σ. 382.

⁷¹ Αγγελίδη - Παπαμαστοράκης 2000, σ. 383.

⁷² Αγγελίδη - Παπαμαστοράκης 2000, σ. 385.

⁷³ Αγγελίδη - Παπαμαστοράκης 2000, σ. 382.

⁷⁴ Αγγελίδη - Παπαμαστοράκης 2000, σ. 382.

⁷⁵ Αγγελίδη - Παπαμαστοράκης 2000, σ. 382.

εισέρχεται στην Κωνσταντινούπολη μετά την νικηφόρα εκστρατεία εναντίον των Βουλγάρων. Η εικόνα της Παναγίας προπορεύεται της πομπής και ο Ιωάννης την ακολουθεί έφιππος⁷⁶. Στις 15 Αυγούστου 1261 ο Μιχαήλ Παλαιολόγος εισήλθε θριαμβευτικά στην Κωνσταντινούπολη από τη Χρυσή Πύλη⁷⁷. Ο Παλαιολόγος έθεσε την εικόνα της Θεοτόκου επικεφαλής της πομπής, όπως είχε πράξει ο Τζιμισκής. Η Πόλη είχε ανακαταληφθεί από τον καίσαρα Αλέξιο Στρατηγόπουλο τον Ιούλιο του 1261. Ο Μιχαήλ λοιπόν επέλεξε να εισέλθει στην Πόλη στις 15 Αυγούστου, ημέρα αφιερωμένη στην Κοίμηση της Θεοτόκου. Η εικόνα της Οδηγήτριας ήταν τοποθετημένη στα τείχη και ο Μιχαήλ παρακολούθησε την τελετή γονυπετής. Όταν τελείωσε η τελετή ο Μιχαήλ με την εικόνα της Οδηγήτριας να προπορεύεται, περπάτησε στην Πόλη.

Ο Παχυμέρης αφηγείται ότι το 1297 όταν ο Ανδρόνικος Β΄ έμαθε ότι οι στασιαστές ηττήθηκαν πίστεψε πως η νίκη του οφειλόταν στη Θεοτόκο και για το λόγο αυτό επισκέφθηκε τη Μονή των Οδηγών πεζός από το Παλάτι των Βλαχερνών και προσκύνησε την εικόνα της Θεοτόκου. Σύμφωνα με ψήφισμα του Ανδρόνικου Β΄ ο μήνας Αύγουστος ήταν αφιερωμένος στη Θεοτόκο. Η επιλογή αυτού του μήνα οφειλόταν στην Κοίμηση της Θεοτόκου, που εορτάζεται τον Αύγουστο. Οι εκκλησίες στις οποίες θα τελούνταν οι ακολουθίες ήταν: η εκκλησία των Οδηγών, η Αγία Σοφία και η εκκλησία των Βλαχερνών. Οι αλλαγές που έφερε το ψήφισμα του Ανδρόνικου ήταν ότι η ακολουθία της Κοίμησης της Θεοτόκου θα τελούνταν στην Αγία Σοφία και όχι στην εκκλησία των Βλαχερνών καθώς και η Τελετή της Τίμιας Ζώνης θα γινόταν στις Βλαχέρνες και όχι στην εκκλησία των Χαλκοπρατείων⁷⁸.

Στα τελευταία έτη της ζωής του ο Ανδρόνικος Β΄ μετέφερε την εικόνα της Οδηγήτριας στο παλάτι των Βλαχερνών. Το 1328 ο εγγονός του έμπαινε θριαμβευτικά στην Κωνσταντινούπολη και ο Ανδρόνικος Β΄ παρέδιδε την αυτοκρατορική εξουσία στον Ανδρόνικο Γ΄ μπροστά στην εικόνα της Οδηγήτριας⁷⁹.

⁷⁶ Patterson Sevckenko 1991, σ. 46. Η εικόνα που προπορευόταν της πομπής του Ιωάννη Τζιμισκή ήταν η εικόνα της Παναγίας της Βλαχερνίτισσας.

⁷⁷ Patterson Sevckenko 1991, σ. 46.

⁷⁸ Αγγελίδη - Παπαμαστοράκης 2000, σ. 383.

⁷⁹ Weyl Carr 2000, σ. 328. Είναι γνωστή η ειδική ευσέβεια με την οποία τιμούσαν την Θεοτόκο. Ο ιστορικός του 11ου αιώνα Μιχαήλ Αταλειάτης αφηγείται πως ο Ρωμανός Δ΄ Διογένης κατά τη διάρκεια εκστρατείας έπρεπε να τιμωρήσει ένα στρατιώτη επειδή είχε διαπράξει το αδίκημα της κλοπής. Ο Ρωμανός για να αποδώσει δικαιοσύνη ασκήσε την δικαστική εξουσία ενώπιον την εικόνας της Θεοτόκου.

Το έτος 1347 ο Ιωάννης Κατακουζηνός εισήλθε πεζός στην Κωνσταντινούπολη, επισκέφθηκε τη Μονή των Οδηγών και προσκύνησε την εικόνα της Παναγίας Οδηγήτριας. Ο Ιωάννης Κατακουζηνός ορκίστηκε μπροστά στην εικόνα της Οδηγήτριας που βρίσκονταν στο παλάτι των Βλαχερνών ότι θα προστατεύσει τον Ιωάννη Ε΄ και θα βασιλεύσουν ως πατέρας και γιος⁸⁰. Κατά τον 15ο αιώνα η εικόνα της Οδηγήτριας συνέχισε να μεταφέρεται από την Μονή των Οδηγών στο παλάτι των Βλαχερνών⁸¹. Το 1453 η εικόνα των Οδηγών βρισκόταν στη Μονή της Χώρας⁸².

Ο ανώνυμος Άγγλος περιηγητής που επισκέφθηκε την Κωνσταντινούπολη στα τέλη του 11ο αιώνα μας πληροφορεί ότι κάθε Τρίτη πραγματοποιούνταν αγρυπνία και λιτάνευση της εικόνας της Οδηγήτριας. Ο Νικηφόρος Κάλλιστος Ξανθόπουλος αποδίδει την καθιέρωσή τους στην αυτοκράτειρα Πουλχερία⁸³. Είναι πιθανό η εβδομαδιαία λιτάνευση της εικόνας να καθιερώθηκε μετά τη λήξη της Εικονομαχίας, το 843. Κάθε Τρίτη, νωρίς το πρωί, η εξαιρετικά βαριά εικόνα της Οδηγήτριας τοποθετούταν στους ώμους αρκετών ανδρών και τελικά μόνο ένας από όλους αυτούς μπορούσε να αντέξει το βάρος. Ο άνδρας που θα μετέφερε την εικόνα της Οδηγήτριας ανήκε στην αδελφότητα των Οδηγών (υπηρέτες της εικόνας) και την περιέφερε γύρω από την πλατεία αρκετές φορές. Η τελετουργία της Τρίτης ίσως ήταν η αναπαράσταση της πολιορκίας της Κωνσταντινούπολης το 626, από την οποία η Πόλη σώθηκε με παρέμβαση της Παρθένου. Μία ομάδα ανδρών πλαισίωνε αυτόν που κρατούσε την εικόνα της Οδηγήτριας, ενώ πιο πίσω βρισκόταν γυναίκες κρατώντας αναμμένα κεριά. Ο άνδρας που κουβαλούσε την εικόνα είχε τα μάτια του κλειστά και τα βήματά του καθοδηγούνταν από την Παρθένο. Ο *Λόγος Διηγηματικός* προσθέτει ότι η ίδια η αυτοκράτειρα Πουλχερία ακολουθούσε την λιτανεία με τα πόδια της γυμνά, με καλυμμένη την κεφαλή της και περιτριγυρισμένη από γυναίκες που κρατούσαν αναμμένα κεριά και ότι την ίδια μέρα γίνονταν ένα παζάρι στην είσοδο της εκκλησίας⁸⁴. Η παρουσία των εμπόρων μαρτυρεί το δημόσιο χαρακτήρα της λιτανείας. Στους πιστούς που προσέρχονταν για να προσκυνήσουν τη Θεοτόκο διανέμονταν αγιασμός και αγιασμένο λάδι. Η εικόνα μεταφέρονταν και σε άλλες

⁸⁰ Αγγελίδη - Παπαμαστοράκης 2000, σ. 385.

⁸¹ Αγγελίδη - Παπαμαστοράκης 2000, σ. 385.

⁸² Αγγελίδη - Παπαμαστοράκης 2000, σ. 385.

⁸³ Angelidi 1994, σ.121.

⁸⁴ Angelidi 1994, σ. 121.

εκκλησίες της Πόλης και κατέληγε στην εκκλησία των Βλαχερνών.

Η λιτάνευση της εικόνας της Οδηγήτριας εικονίζεται στην τοιχογραφία της εκκλησίας της Βλαχέρνας στην Άρτα (εικ. 2). Εκεί παρατηρούμε ότι την εικόνα κρατά στους ώμους του ένας άνδρας, τον οποίο πλαισιώνουν ανδρικές μορφές. Τα ενδύματα των ανδρικών μορφών είναι πορφυρά και ίσως πρόκειται για μέλη της αδελφότητας των Οδηγών. Στη λιτανεία παρατηρούμε τη παρουσία ανδρών και γυναικών. Στα αριστερά της εικόνας είναι παρούσες δύο γυναικείες μορφές. Οι μορφές αυτές είναι ενδεδυμένες με πολυτελή ενδύματα και έχει υποστηριχθεί ότι πρόκειται για επιφανή μέλη της κοινωνίας της Άρτας που συμμετείχαν σε λιτάνευση της εικόνας της Οδηγήτριας στην Κωνσταντινούπολη. Στο κάτω επίπεδο της σύνθεσης εικονίζονται πωλητές, οι οποίοι επιδεικνύουν τα εμπορεύματά τους και άνδρες που φαίνεται να συζητούν μεταξύ τους.

Η λιτάνευση της εικόνας απεικονίζεται ως σκηνή του Ακαθίστου Ύμνου⁸⁵. Το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα εντοπίζεται σε εικόνα (εικ. 6) που προέρχεται από την Μόσχα και χρονολογείται στο β΄ μισό του 14ου αιώνα. Στο κέντρο της σύνθεσης απεικονίζεται η Παναγία ένθρονη. Η σκηνή αυτή πλαισιώνεται από σκηνές του Ακαθίστου Ύμνου, δύο από τις οποίες αναπαριστούν την πομπή με την εικόνα της Οδηγήτριας στην Κωνσταντινούπολη και τη λιτανεία της Τρίτης. Στη σκηνή με τη λιτάνευση της εικόνας, η οποία βρίσκεται στα δεξιά της κύριας σύνθεσης, απεικονίζεται ένας άνδρας που φορά κόκκινο ένδυμα και κρατά στους ώμους του την εικόνα της Οδηγήτριας. Ο άνδρας, που μεταφέρει την εικόνα περιβάλλεται από πλήθος πιστών, γυναικών και ανδρών. Όλες οι μορφές εκτείνουν τα χέρια τους σε στάση δέησης. Η στάση του άνδρα που μεταφέρει την εικόνα στους ώμους του με τεντωμένα τα χέρια του παραπέμπει στον εσταυρωμένο Χριστό.

Η στάση του άνδρα που μεταφέρει την εικόνα, η οποία παραπέμπει στον εσταυρωμένο Χριστό πρέπει να συνδυαστεί με την ύπαρξη αρκετών αμφιπρόσωπων εικόνων που στη μία πλευρά απεικονίζεται η Οδηγήτρια και στην άλλη η σκηνή της Σταύρωσης ή της Άκρας Ταπείνωσης. Μία τέτοια εικόνα προέρχεται από την

⁸⁵ Τσιγαρίδας 2000, σ. 134. Ο Ακάθιστος Ύμνος είναι κοντάκιον ανώνυμου και ψάλλεται προς τιμήν της Παρθένου τη Μεγάλη Τεσσαρακοστή. Ο Ακάθιστος Ύμνος εψάλη πρώτη φορά το 626, κατά τη διάρκεια της πολιορκίας της Πόλης. Ως συγγραφείς έχουν προταθεί ο Ρωμανός Μελωδός και ο Κοσμάς ο Ποιητής. Ο Ακάθιστος Ύμνος διακρίνεται σε δύο μέρη: στα γεγονότα που αφορούν την παιδική ηλικία του Χριστού και στην Ενσάρκωση και τη διπλή φύση του Χριστού.

Καστοριά (εικ. 7) και χρονολογείται στο τελευταίο τέταρτο του 12ου αιώνα. Στη μια όψη εικονίζεται η Παναγία Οδηγήτρια. Στη δεύτερη όψη της φορητής εικόνας εικονίζεται ο Χριστός στον τύπο της Άκρας Ταπείνωσης. Ο Χριστός εικονίζεται σε προτομή, γυμνός και νεκρός μπροστά στο Σταυρό. Η αμφιπρόσωπη εικόνα της Καστοριάς παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον καθώς η συναπεικόνιση των πρωταγωνιστών του θείου δράματος, του Χριστού και της Θεοτόκου, συνδέει την εικόνα με την ακολουθία των Παθών κατά τη Μεγάλη Παρασκευή.

Στην ίδια κατηγορία ανήκει και αμφιπρόσωπη εικόνα που προέρχεται από την Ήπειρο (εικ. 8) και βρίσκεται στο Βυζαντινό Μουσείο Αθηνών. Στην κύρια όψη της εικονίζεται η σκηνή της Σταύρωσης, ενώ στη πίσω η Παναγία Οδηγήτρια.

Σύμφωνα λοιπόν με την *Εκκλησιαστική Ιστορία* του Νικηφόρου Κάλλιστου Ξανθόπουλου και το *Λόγο Διηγηματικό* η εικόνα της Παναγίας Οδηγήτριας προέρχονταν από την Αντιόχεια και είχε φιλοτεχνηθεί από τον ευαγγελιστή Λουκά. Στάλθηκε στην Κωνσταντινούπολη από την αυτοκράτειρα Ευδοκία και τοποθετήθηκε στην Μονή των Οδηγών και είναι μετά το τέλος της Εικονομαχίας(843) που καθιερώθηκε η εβδομαδιαία λιτάνευση της εικόνας.

II. Η Λατρεία της Οδηγήτριας εκτός της Κωνσταντινούπολης

Στο 12ο αιώνα ένα αντίγραφο της Οδηγήτριας λατρευόταν στην Θεσσαλονίκη. Σύμφωνα με τον Συμεών της Θεσσαλονίκης βρισκόταν σε παρεκκλήσι κοντά στην Αγία Σοφία Θεσσαλονίκης. Η εικόνα της Θεσσαλονίκης, όπως ακριβώς και η εικόνα της Οδηγήτριας της Κωνσταντινούπολης, περιφερόταν στην πόλη μία μέρα την εβδομάδα. Δεν έχουμε πολλές πληροφορίες για την λιτανεία που γινόταν στη Θεσσαλονίκη εκτός από το γεγονός ότι τη λιτάνευση της εικόνας είχε αναλάβει μία αδελφότητα. Ο Ευστάθιος Θεσσαλονίκης περιγράφει ένα περιστατικό, το οποίο έλαβε χώρα κατά την διάρκεια της περιφοράς της εικόνας της Οδηγήτριας. Κατά τη διάρκεια της περιφοράς η εικόνα έγινε πολύ βαριά και ο πιστός που τη μετέφερε στους ώμους του δεν ήταν σε θέση να την κρατήσει. Αυτό το περιστατικό συνέβη ακριβώς στην είσοδο του παρεκκλησίου. Παρά τις προσπάθειες των πιστών ήταν αδύνατο να τοποθετηθεί στη θέση της. Οι πιστοί που παρευρίσκοταν στην περιφορά

άρχισαν να θρηγούν και να ικετεύουν τον Κύριο να τους ελεήσει⁸⁶.

Τον 12ο αιώνα στην Ρωσία στα χρόνια της πριγκίπισσας Ευφροσύνης στο Πολότσκ γινόταν κάθε Τρίτη πομπή και λιτάνευση της εικόνας της Παρθένου της Εφέσου. Η εικόνα στάλθηκε στη Ρωσία από τον αυτοκράτορα Μανουήλ Κομνηνό και τον πατριάρχη Λουκά Χρυσοβέργη στη δεκαετία του 1150⁸⁷. Στο βίο της Ρωσίδας πριγκίπισσας Αγίας Ευφροσινίας του Polotsk αναφέρεται ότι η εικόνα με διαταγή του αυτοκράτορα Μανουήλ Κομνηνού στάλθηκε από την Έφεσο στην Κωνσταντινούπολη και τοποθετήθηκε στην Αγία Σοφία. Η εικόνα της Παρθένου της Εφέσου θεωρήθηκε ως μία από τις τρεις εικόνες που φιλοτέχνησε ο Ευαγγελιστής Λουκάς. Το ιστορικό πρέπει να τοποθετηθεί γύρω στο 1159. Η αγία Ευφροσύνη έλαβε ίσως αντίγραφο της αυθεντικής εικόνας. Σε αντίγραφο του 14ου αιώνα απεικονίζεται η εικόνα της Θεοτόκου της Εφέσου. Η ανάλυση της εικόνας επέτρεψε στους μελετητές να διακρίνουν ίχνη από την εικόνα του 12ου αιώνα.

Στη *ποδέα* που δημιουργήθηκε το 1498 στο Κρεμλίνο απεικονίζεται η λιτάνευση της εικόνας. Η *ποδέα* (εικ. 9) κατασκευάστηκε στα αυτοκρατορικά εργαστήρια της πριγκίπισσας Έλενας Voloshanka⁸⁸. Πρόκειται για τη λιτάνευση της εικόνας της Οδηγήτριας. Στο κέντρο της σύνθεσης απεικονίζεται ένα άνδρας που έχει στους ώμους του την εικόνα της Οδηγήτριας. Η λιτάνευση δεν είναι δυνατόν να λαμβάνει χώρα στην Κωνσταντινούπολη καθώς ήδη από το 1453 βρισκόταν υπό την κυριαρχία των Τούρκων. Επομένως η λιτάνευση πραγματοποιείται στη Ρωσία. Επίσης στην *ποδέα* απεικονίζονται και μέλη της πριγκιπικής οικογένειας και της εκκλησίας της Ρωσίας⁸⁹.

Το καλύτερο αντίγραφο της εικόνας της Οδηγήτριας (εικ. 10) στη Ρωσία χρονολογείται τον 14ο αιώνα. Η εικόνα είχε δημιουργηθεί στη Μόσχα και είχε τις ίδιες διαστάσεις με την αυθεντική εικόνα της Οδηγήτριας και ήταν τοποθετημένη στην εκκλησία της Ανάληψης του Κυρίου. Η εικόνα της Μόσχας θεωρήθηκε ότι ήταν η αυθεντική εικόνα της Οδηγήτριας. Το 1482 όμως η εικόνα καταστράφηκε από

⁸⁶ Patterson Sevcenko 1995, σ. 549.

⁸⁷ Lidov 2000, σ. 50.

⁸⁸ Lidov 2000, σ. 53. Η ύπαρξη της *ποδέας* επιβεβαιώνει την υπόθεση ότι στη Ρωσία υπήρχε μία εικόνα της Παναγίας Οδηγήτριας.

⁸⁹ Lidov 2000, σ. 53.

πυρκαγιά και σώθηκε μόνο το πλαίσιο και στο πλαίσιο αυτό ο επίσκοπος Διονύσιος δημιούργησε ξανά την εικόνα⁹⁰. Η εικόνα της Οδηγήτριας εμφανίστηκε στη Ρωσία στις αρχές του 15ου αιώνα.

Η λατρεία της Παναγίας της Οδηγήτριας ήταν γνωστή και στην Ιταλία ήδη από τον 11ο αιώνα. Ο Αλέξιος Κομνηνός έστειλε στον μοναχό Βαρθολομαίο ένα αντίγραφο της εικόνας της Οδηγήτριας, ο οποίος την τοποθέτησε στο μοναστήρι της Santa Maria del Patir. Οι γραπτές πηγές του 12ου αιώνα χαρακτηρίζουν την εικόνα ως Νεόδηγήτρια. Η Νεόδηγήτρια ήταν μία αμφιπρόσωπη εικόνα, όπου στην πίσω πλευρά απεικονιζόταν η Σταύρωση του Κυρίου, θέμα συνδεδεμένο με την Οδηγήτρια. Τον 15-16ο αιώνα εμφανίζονται στην Ιταλία πολλά αντίγραφα της εικόνας της Οδηγήτριας με την ονομασία *Παναγία της Κωνσταντινούπολης*. Σύμφωνα με την παράδοση η αυθεντική εικόνα της Οδηγήτριας σώθηκε και μεταφέρθηκε από την υπόδουλη Κωνσταντινούπολη στην Ιταλία. Αποτέλεσμα ήταν πολλές περιοχές να υποστηρίζουν ότι κατέχουν την αυθεντική εικόνα⁹¹.

III. Ο ευαγγελιστής Λουκάς ως ζωγράφος της εικόνας της Οδηγήτριας

Στα τέλη του 11ου αιώνα ο ανώνυμος Άγγλος περιηγητής, που επισκέφθηκε την Κωνσταντινούπολη, αναφέρεται στις λατρευτικές εκδηλώσεις που γίνονταν με πυρήνα την εκκλησία της Οδηγήτριας και την εικόνα της Θεοτόκου. Ο περιηγητής αναφέρει ότι η εικόνα ήταν έργο του ευαγγελιστή Λουκά. Πέρα από την μαρτυρία του Άγγλου περιηγητή υπάρχουν τρία κείμενα τα οποία μας πληροφορούν ότι ο ευαγγελιστής Λουκάς φιλοτέχνησε την εικόνα της Οδηγήτριας.

Το πρώτο είναι το έργο του Ανδρέα Κρήτης *Περί προσκυνήσεως των θείων εικόνων* που χρονολογείται τον 8ο αιώνα. Το δεύτερο είναι η *Επιστολή των Τριών Πατριαρχών προς τον βασιλέα Θεόφιλο* και το τρίτο είναι η *Επιστολή προς τον Θεόφιλο* από τον Ιωάννη Δαμασκηνό⁹². Και τα τρία αυτά κείμενα αναφέρουν την

⁹⁰ *Byzantium: Faith and Power* 2004, αρ. κατ. 4, σ. 28.

⁹¹ Bacci 2000, σ. 37.

⁹² Munitiz, Chrysodomides, Harvalia- Crook, Dendrinis 1997, σ. 149.

ακόλουθη ιστορία: ο ευαγγελιστής Λουκάς ζωγράφισε την Θεοτόκο, ενώ αυτή ακόμα ήταν εν ζωή και διέμενε στη Σιών. Όταν της έδειξε το έργο η Παναγία είπε: *η χάρις μου μετ' αυτής έσται*⁹³. Επίσης και στην *Εκκλησιαστική Ιστορία* του Νικηφόρου Κάλλιστου Ξανθόπουλου αναφέρεται ότι η εικόνα της Οδηγήτριας ήταν έργο του ευαγγελιστή Λουκά και ότι η αυτοκράτειρα Ευδοκία την έστειλε από την Αντιόχεια στην Κωνσταντινούπολη κατά την διάρκεια του πρώτου ταξιδιού της στους Αγίους Τόπους⁹⁴.

Σε μικρογραφία του 13ου αιώνα (εικ. 11) εικονίζεται ο ευαγγελιστής Λουκάς να ζωγραφίζει μία εικόνα της Θεοτόκου. Η μικρογραφία περιέχεται στο ευαγγελιστάριο αρ.233, το οποίο περιλαμβάνει όλες τις ημέρες της εβδομάδας και το οποίο φυλάσσεται στη Μονή της Αγίας Αικατερίνης στο Σινά στην Αίγυπτο⁹⁵. Στο χειρόγραφο αρ. 233 της μονής του Σινά ο ευαγγελιστής Λουκάς ταυτίζεται με την επιγραφή που σώζεται *‘Ο ά[γιος] Λουκας* και απεικονίζεται καθισμένος σε ξύλινο θρόνο έχοντας ακουμπισμένα τα πόδια του σε κόκκινο μαξιλάρι. Στο αριστερό του χέρι κρατά μικρό δοχείο με χρώμα και με το δεξί ζωγραφίζει την εικόνα της Παναγίας. Η εικόνα που ζωγραφίζει είναι μία ανεστραμμένη εκδοχή του τύπου της Οδηγήτριας. Η Παναγία κρατά στο δεξί της χέρι τον Χριστό, και όχι στο αριστερό, δέεται με το αριστερό της χέρι και κλίνει ελαφρά την κεφαλή της προς τον Χριστό, ο οποίος στρέφεται με την σειρά του προς αυτήν. Η μικρογραφία αυτή αποτελεί μαρτυρία για την απόδοση της πρώτης εικόνας της Παναγίας στον ευαγγελιστή Λουκά.

⁹³ Αγγελίδη - Παπαμαστοράκης 2000, σ. 377.

⁹⁴ Αγγελίδη - Παπαμαστοράκης 2000, σ. 377.

⁹⁵ *Μήτηρ Θεού* 2000, σσ.390-391. Το βυζαντινό ευαγγελιστάριο είναι λειτουργικό βιβλίο με αποσπάσματα από τα τέσσερα Ευαγγέλια, τα οποία τοποθετούνται ανάλογα με τη ροή του λειτουργίου έτους. Ο πρώτος κύκλος ονομάζεται συναξάριον και περιλαμβάνει τις κινητές εορτές από Πάσχα σε Πάσχα. Ο δεύτερος κύκλος ονομάζεται μηνολόγιον και περιλαμβάνει τις σταθερές εορτές και τις εορτές των Αγίων από την 1η Σεπτεμβρίου έως την 31η Αυγούστου. Το υπόλοιπο μέρος του ευαγγελισταρίου περιέχει περιεκτικές του όρθρου της Αναστάσεως. Τα πρώτα βυζαντινά ευαγγελιστάρια εμφανίζονται μετά την Εικονομαχία. Έχουν σωθεί περίπου 200 ευαγγελιστάρια, από τα οποία τα περισσότερα δεν είναι εικονογραφημένα.

IV. Ο εικονογραφικός τύπος της εικόνας της Οδηγήτριας

Η εικόνα της Οδηγήτριας αποτελούσε το πιο ιερό «λείψανο» της Μονής των Οδηγών⁹⁶. Ο εικονογραφικός της τύπος είναι εκείνος με την Παναγία να κρατεί στο αριστερό της χέρι τον Χριστό και να φέρνει το δεξί μπροστά στο στήθος. Δεν είναι όμως σαφές αν η εικόνα της Οδηγήτριας απεικόνιζε την Παναγία ολόσωμη ή σε προτομή γιατί εμφανίζεται αδιακρίτως και με τους δύο τύπους.

Ο τύπος της Παναγίας της Οδηγήτριας εντοπίζεται σε αυτοκρατορικές σφραγίδες από το 695 έως το 720 και από το 787 έως το 813, ενώ πιο πριν η Παναγία εικονιζόταν σε προτομή ή ολόσωμη κρατώντας τον Χριστό στο στήθος της μέσα σε μετάλλιο. Μετά τη λήξη της Εικονομαχίας η ολόσωμη αριστεροκρατούσα Θεοτόκος εμφανίζεται σε σφραγίδες του Μιχαήλ Γ' και των πατριαρχών Μεθοδίου και Φωτίου. Η παράσταση που συνοδέεται για πρώτη φορά με την επωνυμία Οδηγήτρια εμφανίζεται σε σφραγίδες του Νικολάου Σκληρού, οι οποίες χρονολογούνται τον 11ο αιώνα⁹⁷.

Στη μικρογραφία της πρώτης ζώνης στο φύλλο 106(107)ν του χειρογράφου του Παναγίου Τάφου 14 (εικ. 12), που χρονολογείται στον 11ο αιώνα αναπαρίσταται η σκηνή της συνάντησης των Μάγων με την Θεοτόκο και το Θείο Βρέφος. Οι Μάγοι είχαν πάρει μαζί τους έναν καλλιτέχνη για να απεικονίσει τον Κύριο. Ο καλλιτέχνης δεν μπορεί να ταυτιστεί με τον ευαγγελιστή Λουκά καθώς φορά περσικό σκούφο και ο ευαγγελιστής Λουκάς απεικόνισε την Θεοτόκο σε μεγάλη ηλικία και το σημαντικότερο είναι ότι την απεικόνισε μόνη της. Η αξία της μικρογραφίας συνίσταται στο γεγονός ότι το έργο που εκτελεί ο καλλιτέχνης αντιστοιχεί στον εικονογραφικό τύπο της Οδηγήτριας σε προτομή⁹⁸.

Μία παράσταση που τεκμηριώνει τον τύπο της Οδηγήτριας σε προτομή είναι η μικρογραφία του τέλους του 13ου αι. στο ψαλτήριο Hamilton (εικ. 13). Το χειρόγραφο περιέχει το κείμενο των ψαλμών στα ελληνικά και στα λατινικά. Το ίδιο το ψαλτήριο συνοδεύεται από άφθονες μικρογραφίες στα περιθώρια, ακολουθώντας

⁹⁶ Angelidi 1994, σ. 117.

⁹⁷ Αγγελίδη- Παπαμαστοράκης 2000, σ. 377.

⁹⁸ Αγγελίδη- Παπαμαστοράκης 2000, σ. 378.

την παράδοση εικονογράφησης παρασελίδιων ψαλτηρίων του 9ου αιώνα. Στο φ.39ν του ψαλτηρίου Hamilton απεικονίζονται οκτώ μορφές, οι οποίες προσκυνούν μια φορητή εικόνα της Παναγίας Οδηγήτριας. Η εικόνα της Οδηγήτριας βρίσκεται στο κέντρο της σύνθεσης. Είναι τοποθετημένη μέσα σε ένα πλατύ κιβώριο με πυραμιδοειδή στέγη και ανάγλυφο επιστύλιο. Το κιβώριο έχει γκριζοπράσινο χρώμα και επομένως είναι κατασκευασμένο από μάρμαρο και έχει αργυρή επένδυση. Η κατασκευή αυτή ίσως ταυτίζεται με τη μεταλλική κατασκευή μέσα στην οποία βρισκόταν η εικόνα και περιγράφεται από τον Ισπανό περιηγητή Clavijo. Εάν αυτές οι υποθέσεις είναι σωστές τότε στο ψαλτήρι Hamilton έχουμε πιστή αναπαράσταση της εικόνας που βρισκόταν στη Μονή των Οδηγών. Στην κορυφή του κιβωρίου υπάρχει μία ημίσωμη μορφή του Χριστού, που κρατά κόκκινο ειλητάριο και ευλογεί με το δεξί του χέρι. Η μορφή επιγράφεται IC XC και φορά μπλε χιτώνα. Η εικόνα της Οδηγήτριας είναι στερεωμένη πάνω σε μια μεγάλη διπλή βάση, σε τρίποδα. Η Παναγία απεικονίζεται σε προτομή, να κρατάει στο αριστερό της χέρι τον Χριστό. Στην κάτω ζώνη της παράστασης, μπροστά στην εικόνα βρίσκονται γονατισμένοι σε στάση δέησης ένας άνδρας και μία γυναίκα. Οι δύο αυτές μορφές ίσως είναι οι κτήτορες του χειρογράφου. Και οι δύο μορφές τείνουν τα χέρια τους προς την εικόνα της Οδηγήτριας. Ο άνδρας κλίνει ελαφρά προς τα εμπρός και έχει τα χέρια του κοντά το ένα στο άλλο, σαν να κρατούσε κάποιο αντικείμενο, το οποίο πρόσφερε στη Θεοτόκο⁹⁹. Τους κτήτορες χωρίζει από την εικόνα ένα ψηλό, δικτυωτό κιγκλίδωμα, το οποίο αποτελείται από μικρούς μεταλλικούς κρίκους. Πίσω από το κιγκλίδωμα, αριστερά από την εικόνα της Οδηγήτριας στέκουν δύο αγένειοι νέοι. Φορούν κόκκινους χιτώνες και τείνουν τα χέρια τους προς την εικόνα. Δεξιά της εικόνας βρίσκονται τρία ακόμα πρόσωπα, τα οποία φορούν και αυτά κόκκινους χιτώνες και τείνουν τα χέρια τους προς την εικόνα της Οδηγήτριας. Προφανώς πρόκειται για τα μέλη της διακονίας των Οδηγών, καθώς και οι πέντε μορφές φορούν πορφυρά ενδύματα¹⁰⁰.

Σύμφωνα με τον *Λόγο Διηγηματικό* στο ιερό των Οδηγών βρισκόταν δύο εικόνες. Η πρώτη βρισκόταν στο κλίτος της εκκλησίας, σε μέρος προσιτό σε όλους και η δεύτερη αντίγραφο της αυθεντικής εικόνας, βρισκόταν στην πρόθεση. Ο

⁹⁹ *Μήτηρ Θεού* 2000, αρ. κατ. 54, σ. 388.

¹⁰⁰ *Μήτηρ Θεού* 2000, αρ. κατ. 54, σ. 388.

συγγραφέας του Λόγου ενώ αποδίδει την εικόνα που βρίσκονταν στο κλίτος στον ευαγγελιστή Λουκά και περιγράφει μία εικόνα της Κοίμησης της Θεοτόκου και όχι εικόνα της παναγίας Της Οδηγήτριας¹⁰¹. Σύμφωνα με την Αγγελίδα η περιγραφή της εικόνας του κλίτους είναι ίσως αποτέλεσμα της παρεμβασής αντιγραφέα στο κείμενο του *Λόγου Διηγηματικού*, ο οποίος τη στιγμή της αντιγραφής του κειμένου και της περιγραφής της εικόνας της Οδηγήτριας είχε μπροστά του μία εικόνα της Κοίμησης της Θεοτόκου. Μπορεί επίσης να άσκησε επίδραση και το έργο του Ανδρέα Κρήτης. Στο έργο του σχετικά με τις χειροποίητες εικόνες αναφέρει εικόνες της Θεοτόκου φιλοτεχνημένες από τον ευαγγελιστή Λουκά, μερικές από τις οποίες φυλάσσονταν στην Ιερουσαλήμ, όπως ακριβώς και η εικόνα της Οδηγήτριας πριν σταλεί στην Κωνσταντινούπολη από την αυτοκράτειρα Ευδοκία¹⁰². Ο Ανδρέας Κρήτης στην αρχή του έργου του περιγράφει μία εικόνα της Κοίμησης της Θεοτόκου και παραθέτει στοιχεία που προέρχονται από απόκρυφα κείμενα, τα παλαιότερα από τα οποία χρονολογούνται τον 7ο αιώνα. Σύμφωνα με την Χ. Αγγελίδα η εικόνα της Κοίμησης της Θεοτόκου στο *Λόγο Διηγηματικό* και η εικόνα της Κοίμησης της Θεοτόκου στο έργο του Ανδρέα Κρήτης παρουσιάζουν ομοιότητες. Σε αντίθεση όμως με την εικόνα της Κοίμησης η εικόνα της Οδηγήτριας που περιγράφεται στο *Λόγο Διηγηματικό* δεν παρουσιάζει ομοιότητες με την εικόνα που περιγράφει ο Ανδρέας Κρήτης.

Μία άλλη μαρτυρία για τον εικονογραφικό τύπο της Οδηγήτριας αποτελεί η τοιχογραφία, που βρίσκεται στο νάρθηκα της εκκλησίας της Βλαχέρας στην Άρτα (εικόνα 2) και χρονολογείται στο τέλος του 13ου αι. Στην τοιχογραφία αποδίδεται η λιτάνευση της εικόνας που γινόταν κάθε Τρίτη. Στο πρώτο επίπεδο της σύνθεσης υπάρχει η ακόλουθη επιγραφή: *Χαρά της υπεραγίας Θεοτόκου της Οδηγήτριας, της εν Κωνσταντινουπόλει*. Ακριβώς κάτω από την επιγραφή εικονίζεται η εικόνα της Οδηγήτριας. Παρατηρούμε ότι πρόκειται για εικόνα μεγάλων διαστάσεων και η Παναγία αποδίδεται σε προτομή κρατώντας τον μικρό Χριστό στο αριστερό της χέρι.

Η εικόνα της Οδηγήτριας έχει επίσης απεικονιστεί σε εικόνα του Θριάμβου της Ορθοδοξίας που θεωρείται ότι προέρχεται από την Κωνσταντινούπολη και χρονολογείται το 1400. Είναι εικόνα μικρών διαστάσεων (39X31 εκατοστά) και σήμερα βρίσκεται στο Βρετανικό Μουσείο. Η σύνθεση χωρίζεται σε δύο επίπεδα. Το

¹⁰¹ Angelidi 1944, σσ. 130-131.

¹⁰² Angelidi 1944, σσ. 130-131.

κέντρο της επάνω ζώνης καταλαμβάνει η εικόνα της Οδηγήτριας. Την εποχή που φιλοτεχνήθηκε η εικόνα του Θριάμβου της Ορθοδοξίας η εικόνα της Οδηγήτριας αποτελούσε μία από τις σημαντικότερες εικόνες του Ορθόδοξου κόσμου. Η εικόνα της Οδηγήτριας είναι τοποθετημένη πάνω σε βάση διακοσμημένη με κόκκινο ύφασμα. Παρατηρούμε ότι υπάρχουν κόκκινα παραπετάσματα, τα οποία είναι τραβηγμένα προς τα πίσω, ώστε να είναι ορατή. Η εικόνα πλαισιώνεται από δύο φτερωτές μορφές με κόκκινα καλύμματα κεφαλής. Έχει υποστηριχθεί ότι οι μορφές αυτές ήταν μέλη της αδελφότητας των Οδηγών, που υπηρετούσαν την εικόνα. Η εικόνα φαίνεται ότι ήταν μεγάλων διαστάσεων. Η Παναγία αποδίδεται σε προτομή και κατά μέτωπον, να κρατάει στο αριστερό της χέρι τον Χριστό. Υψώνει το δεξί της χέρι μπροστά στο στήθος και κοιτάζει τον πιστό. Ο Χριστός αποδίδεται και αυτός κατά μέτωπον να κοιτάζει τον πιστό. Κρατά στο αριστερό του χέρι κλειστό ειλητάριο και υψώνει το δεξί του χέρι σε χειρονομία ευλογίας. Οι μορφές που βρίσκονται αριστερά της εικόνας είναι αυτοκρατορικές μορφές, όπως μαρτυρούν και οι επιγραφές. Πρόκειται για την αυτοκράτειρα Θεοδώρα και τον νεαρό γιό της Μιχαήλ Γ'. Δεξιά της εικόνας διακρίνεται ο πατριάρχης Μεθόδιος και τρεις μοναχοί. Στο κάτω διάχωρο υπάρχουν έντεκα συνολικά μορφές. Το θέμα της εικόνας είναι ο θρίαμβος της Ορθοδοξίας και η αναστήλωση των εικόνων. Η επιλογή της εικόνας της Οδηγήτριας δείχνει ότι ήταν η πιο σημαντική εικόνα αφού επιλέχθηκε να εκπροσωπήσει όλες τις άλλες εικόνες¹⁰³.

◆ Η Παναγία Οδηγήτρια στις φορητές εικόνες.

Η Θεοτόκος απεικονίστηκε σε φορητές εικόνες από τα παλαιοχριστιανικά χρόνια. Από τις φορητές εικόνες της Θεοτόκου των χρόνων πριν την Εικονομαχία δεν σώθηκαν αρκετές ώστε να οδηγήσουν σε κάποια συμπεράσματα. Μετά την αναστήλωση των εικόνων διαδόθηκε με μεγάλη ευκολία η λατρεία των φορητών εικόνων¹⁰⁴. Χάρη στα χειρόγραφα ξέρουμε ότι αρκετά εργαστήρια ζωγραφικής λειτουργούσαν στην Κωνσταντινούπολη τον 13ο αιώνα¹⁰⁵.

Α) Σε φορητή εικόνα του πρώτου τετάρτου του 13ου αιώνα (εικ. 14) απεικονίζεται η Παναγία Οδηγήτρια. Η εικόνα έχει διαστάσεις 44,6 x 33 εκατοστά

¹⁰³ *Μήτηρ Θεού*, Αθήνα 2000, σ. 340.

¹⁰⁴ Charles Delvoye 1988, σ. 405.

¹⁰⁵ Charles Delvoye 1988, σ. 553.

και σήμερα βρίσκεται στο Μοναστήρι της Αγίας Αικατερίνης στο Σινά, στην Αίγυπτο. Σε αντίθεση με την αυθεντική εικόνα της Παναγίας Οδηγήτριας εδώ η Θεοτόκος απεικονίζεται δεξιοκρατούσα. Κρατά τον Χριστό στο δεξί της χέρι και κλίνει την κεφαλή της προς Αυτόν. Απεικονίζεται μετωπική αλλά το βλέμμα της πέφτει πλάγια έξω από την εικόνα και δεν κοιτά το θεατή. Ο Χριστός με τη σειρά του είναι στραμμένος προς τη μητέρα του την οποία και κοιτάζει. Ο κάμπος πίσω γεμίζει με σειρές κύκλων, οι οποίοι περικλείουν φυτικά κοσμήματα. Η αξιοσημείωτη ποιότητα αυτής της εικόνας μαρτυρά ότι η εικόνα φιλοτεχνήθηκε σε κωνσταντινουπολίτικο εργαστήριο¹⁰⁶.

Β) Στο Σινά υπάρχουν δύο εικόνες που αποδίδουν την Παναγία την Οδηγήτρια σε προτομή. Στην μία εικόνα, που χρονολογείται στο πρώτο τέταρτο του 13ου αιώνα (εικ. 15α), η Παναγία εικονίζεται σε προτομή, κατά μέτωπον, να κρατά στο αριστερό της χέρι τον Χριστό και με το δεξί της χέρι να κρατά το πόδι του Υιού της. Το προσωπό της είναι σχεδόν κατεστραμμένο και φορά ένα κόκκινο-καφέ μαφόριο, το οποίο καλύπτει την κεφαλή της. Ο Χριστός στρέφεται προς την Μητέρα του και ευλογεί με το δεξί του χέρι. Στο αριστερό κρατά ένα ειλητάριο, το οποίο είναι δεμένο με μια κόκκινη ταινία. Η εικόνα αυτή διαφοροποιείται από τις άλλες εικόνες της Παναγίας της Οδηγήτριας στο ότι η Παναγία με το δεξί της χέρι κρατά το γυμνό πόδι του Χριστού και δεν δέεται. Η εικόνα αυτή παρουσιάζει ομοιότητες με την εικόνα της Παναγίας Οδηγήτριας στην Πόρτα Παναγιά στη Θεσσαλία (εικ. 15β). Στην εικόνα της Πόρτας Παναγιάς η Παναγία εικονίζεται να κρατά τον Χριστό στο δεξί της και όχι στο αριστερό της χέρι, ενώ με το αριστερό της χέρι ακουμπά το πόδι του Χριστού¹⁰⁷.

Γ) Στη δεύτερη εικόνα από το Σινά (εικ. 16α), η οποία χρονολογείται στο τρίτο τέταρτο του 13ου αιώνα, η Παναγία εικονίζεται σε προτομή, να κρατά τον Χριστό στο δεξί της χέρι. Η Παρθένος υψώνει το αριστερό της χέρι σε χειρονομία δέησης και κλίνει ελαφρά την κεφαλή της προς τον Χριστό. Ο Χριστός στρέφεται προς την μητέρα του και υψώνει το δεξί του χέρι σε χειρονομία ευλογίας. Στην εικόνα αυτή αξιοσημείωτη είναι η απόσταση ανάμεσα στις κεφαλές των δύο μορφών. Η δεύτερη αυτή εικόνα από το Σινά παρουσιάζει πολλές ομοιότητες με μία εικόνα της Παναγίας της Οδηγήτριας (εικ. 16β), η οποία βρίσκεται στο Άγιον Όρος, στο

¹⁰⁶ *Byzantium: Faith and Power* 2004, αρ. κατ. 207, σ. 348.

¹⁰⁷ Mouriki 1991, σσ. 157-160.

μοναστήρι Χιλανδαρίου¹⁰⁸.

Δ) Σε αμφιπρόσωπη εικόνα (εικ. 17), η οποία φιλοτεχνήθηκε στο πρώτο μισό του 13ου αιώνα στη Δυτική Μακεδονία, εικονίζεται στη μία όψη η Παναγία Οδηγήτρια, ενώ στην άλλη όψη ο Άγιος Νικόλαος. Η φορητή εικόνα βρίσκεται σήμερα σε ιδιωτική συλλογή, στην Αθήνα. Η Παναγία Οδηγήτρια αποδίδεται σύμφωνα με τον τύπο της Παναγίας σε προτομή. Κρατά τον Χριστό στο αριστερό της χέρι και υψώνει το δεξί της χέρι μπροστά στο στήθος της, σε χειρονομία δέησης. Με την κίνηση του δεξιού χεριού της καθώς και την κλίση της κεφαλής της προς τον Υιό της ο καλλιτέχνης αποδίδει την τρυφερότητα της Παναγίας προς τον Χριστό. Και ενώ κλίνει την κεφαλή της προς τον Υιό της, τα μάτια της είναι στραμμένα προς τον πιστό. Το βλέμμα της είναι έντονο και αυτό το κατορθώνει ο καλλιτέχνης με τα μεγάλα αμυγδαλωτά μάτια. Ο Χριστός κρατά στο αριστερό του χέρι ειλητάριο και ευλογεί με το δεξί. Στη φορητή αυτή εικόνα ο Χριστός δεν κοιτά τον πιστό, αλλά κοιτάζει πλάγια, έξω από την εικόνα¹⁰⁹.

Ε) Σε εικόνα που χρονολογείται στο τελευταίο τέταρτο του 13ου αιώνα (εικ. 18) απεικονίζεται η Παναγία σε προτομή. Η εικόνα έχει διαστάσεις 94 x 74,7 εκατοστά και σήμερα βρίσκεται στο Μοναστήρι της Αγίας Αικατερίνης στο Σινά. Η Παναγία απεικονίζεται στον εικονογραφικό τύπο της Παναγίας Οδηγήτριας σε προτομή. Κρατά τον Χριστό στο αριστερό της χέρι, κλίνει την κεφαλή της προς Αυτόν και δέεται με το δεξί της χέρι. Ο Χριστός κρατά κλειστό ειλητάριο στο αριστερό της χέρι και ευλογεί με το δεξί. Στην εικόνα του Σινά παρατηρούμε την ύπαρξη δύο επιγραφών. Η μια είναι στα λατινικά *[M]A[T]ER DOMINI* και η άλλη είναι στα ελληνικά *ΜΗ[ΤΗ]Ρ Θ[ΕΟ]Υ*¹¹⁰.

ΣΤ) Τον τύπο της Οδηγήτριας σε προτομή συναντάμε σε μία εικόνα των αρχών του 14ου αιώνα (εικ. 19), η οποία προέρχεται από την Κωνσταντινούπολη και φιλοξενείται σήμερα στη Μόσχα, στο Κρατικό Μουσείο του Κεμλίνου. Η εικόνα φιλοτεχνήθηκε με την τεχνική της αυγοτέμπερας σε ξύλο και έχει διαστάσεις 30X20 εκατοστά. Η Θεοτόκος απεικονίζεται σε προτομή να κρατάει στο αριστερό της χέρι

¹⁰⁸ Mouriki 1991, σσ. 160-163.

¹⁰⁹ *Μήτηρ Θεού* 2000, αρ. κατ. 35, σ. 346

¹¹⁰ *Byzantium: Faith and Power* 2004, αρ. κατ. 213, σ. 354.

τον Χριστό και φέρνοντας το δεξί της χέρι μπροστά στο στήθος, χειρονομία δέησης. Η χειρονομία του δεξιού χεριού της Θεοτόκου δείχνει ότι η ίδια η Θεοτόκος προσεύχεται για τη σωτηρία των πιστών. Η Παναγία ενώ κλίνει την κεφαλή της τρυφερά προς τον Χριστό κοιτάζει τον θεατή. Ο Χριστός στρέφεται προς τη Θεοτόκο, ευλογώντας με το δεξί του χέρι και κρατώντας κλειστό ειλητάριο στο αριστερό¹¹¹.

Ζ) Σε αμφιπρόσωπη εικόνα από την Κωνσταντινούπολη των αρχών του 14ου αιώνα (εικ. 20) απεικονίζεται στη μια πλευρά η Παναγία η Ψυχοσώστρια και στην άλλη όψη ο Ευαγγελισμός. Η εικόνα βρίσκεται σήμερα στην Icon Gallery στην Οχρίδα. Στην κύρια όψη εικονίζεται η Παναγία η Ψυχοσώστρια σύμφωνα με τον εικονογραφικό τύπο της Παναγίας Οδηγήτριας σε προτομή. Κρατά τον Χριστό στο αριστερό της χέρι, κλίνει την κεφαλή της προς Αυτόν και δέεται με το δεξί της χέρι. Ο Χριστός κρατά κλειστό ειλητάριο στο αριστερό του χέρι και ευλογεί με το δεξί. Ο Χριστός στρέφει το βλέμμα του προς τη μητέρα του η οποία όμως κοιτά τον πιστό.

Η) Στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Βέροιας υπάρχει μια αμφιπρόσωπη εικόνα, στις δύο όψεις της οποίας εικονίζεται η Παναγία Οδηγήτρια (εικ. 21). Και στις δύο όψεις, οι οποίες φιλοτεχνήθηκαν σε διαφορετικές χρονικές περιόδους, η Παναγία αποδίδεται σε προτομή. Η εικόνα έχει διαστάσεις 115x85 εκατοστά. Στην παλαιότερη όψη, η οποία χρονολογείται στις αρχές του 14ου αιώνα, η Θεοτόκος κρατάει τον Χριστό στο αριστερό της χέρι και φέρει το δεξί μπροστά στο στήθος της, σε στάση δέησης. Η Παναγία εικονίζεται έως την οσφύ και έχει ανεπαίσθητα στραμμένα τα μάτια της προς τα αριστερά. Ο Χριστός ευλογεί με το δεξί του χέρι και έχει ακουμπισμένο το αριστερό του χέρι σε ένα κλειστό ειλητάριο. Ο Χριστός αποδίδεται κατά μέτωπον και κοιτά τον πιστό. Είναι πιθανό η εικόνα της Οδηγήτριας να φιλοτεχνήθηκε στις αρχές του 14ου αιώνα για τις ανάγκες του εικονοστασίου του ναού του Χριστού στη Βέροια.

Στην πίσω όψη (εικ. 22), η οποία χρονολογείται το δεύτερο μισό του 16ου αιώνα, εικονίζεται και πάλι η Παναγία Οδηγήτρια έως την οσφύ. Η Θεοτόκος κρατά τον Χριστό στο αριστερό της χέρι και κάνει χειρονομία δέησης με το δεξί. Στην πλευρά αυτή, σε αντίθεση με την κύρια όψη, η Παναγία κλίνει ελαφρά την κεφαλή της προς τον Υιό της, ενώ κοιτάζει πλάγια, προς τον πιστό. Ο Χριστός στρέφεται

¹¹¹ *Μήτηρ Θεού* 2000, αρ. κατ. 29, σ. 317.

προς την μητέρα του, την οποία και κοιτάζει, ευλογεί με το δεξί του χέρι ενώ κρατά κλειστό ειλητάριο στο άλλο.

Συγκρίνοντας τις δύο όψεις παρατηρούμε ότι παρουσιάζουν κάποιες διαφορές μολονότι ανήκουν και οι δύο στον τύπο της Παναγίας Οδηγήτριας. Στην κύρια όψη η Παναγία είναι πιο «ακίνητη», ενώ στην δεύτερη η Παναγία γέρνει τρυφερά προς τον Χριστό. Ο Χριστός με την σειρά του στη πρώτη όψη αποδίδεται μετωπικά, να κοιτά τον πιστό, ενώ στην πίσω όψη στρέφεται προς το μέρος της Μητέρας του¹¹².

Θ) Ο τύπος της Παναγίας Οδηγήτριας σε προτομή συναντάται και πάλι σε μία αμφιπρόσωπη εικόνα (εικ. 23), η οποία χρονολογείται το δεύτερο μισό του 14ου αιώνα. Η εικόνα, που έχει διαστάσεις 107x93 εκατοστά, βρίσκεται στην Αθήνα, στο Βυζαντινό Μουσείο. Στην κύρια όψη εικονίζεται η Παναγία Οδηγήτρια σε προτομή. Κρατά το Θείο Βρέφος στο αριστερό της χέρι και κάνει χειρονομία δέησης με το δεξί. Η Παναγία αποδίδεται κατά μέτωπον και κοιτά τον θεατή. Ο Χριστός ευλογεί με το δεξί του χέρι και κρατά κλειστό ειλητάριο στο αριστερό. Ο Χριστός, όπως και η Θεοτόκος, αποδίδεται κατά μέτωπον, να κοιτάζει τον πιστό. Στη περιφέρεια της εικόνας σε ελαφρά ψηλότερο επίπεδο ιστορούνται οι μεγάλες εορτές του Δωδεκαόρτου.

Στη δεύτερη όψη εικονίζεται η Ετοιμασία του Θρόνου. Το πλούσιο εικονολογικό περιεχόμενο της εικόνας με την Οδηγήτρια και σκηνές του Δωδεκαόρτου και η Ετοιμασία του Θρόνου οδηγούν στο συμπέρασμα ότι η αμφιπρόσωπη εικόνα θα πρέπει να φιλοτεχνήθηκε σε κάποιο καλλιτεχνικό κέντρο: στην Κωνσταντινούπολη ή στη Θεσσαλονίκη.

Ι) Ο τύπος της Οδηγήτριας σε προτομή αποδίδεται σε αμφιπρόσωπη εικόνα (εικ. 24), η οποία φιλοτεχνήθηκε στο τρίτο τέταρτο του 14ου αιώνα στην Κωνσταντινούπολη και σήμερα βρίσκεται στη Ρόδο, στο Καστέλλο. Στην κύρια όψη εικονίζεται η Παναγία Οδηγήτρια. Κρατά τον Χριστό στο αριστερό της χέρι, δέεται με το δεξί της χέρι και είναι ελαφρά γυρισμένη προς τον Υιό της. Ο Χριστός κρατά κλειστό ειλητάριο και ευλογεί με το δεξί του χέρι. Υπάρχει επιγραφή, από την οποία σώζονται λίγα γράμματα [Η Ο]ΔΗ[ΓΗΤΡΙΑ] δεξιά και Ι[ΗCOYC]. Στην πίσω όψη εικονίζεται ο Άγιος Νικόλαος, στηθαίος.

¹¹² *Μήτηρ Θεού* 2000, αρ. κατ. 65, σ. 414.

Κ) Σε αμφιπρόσωπη εικόνα (εικ. 25), η οποία φυλάσσεται από το 1951 στο Εθνικό Μουσείο του Βελιγραδίου εικονίζεται στην κύρια όψη η Παναγία Οδηγήτρια, ενώ στη πίσω όψη εικονίζεται ο Ευαγγελισμός. Η αμφιπρόσωπη αυτή εικόνα χρονολογείται στο τρίτο τέταρτο του 14ου αιώνα και βρισκόταν στο Ναό της Περιβλέπτου στην Αχρίδα. Έχει διαστάσεις 99x73 εκατοστά, φιλοτεχνήθηκε με τη τεχνική της αυγοτέμπερας και έχει ασημένια επένδυση. Στην κύρια όψη εικονίζεται η Παναγία να κρατάει τον Χριστό στο αριστερό της χέρι και να δέεται με το δεξί. Ο Χριστός ευλογεί με το δεξί του χέρι και κρατά κλειστό ειλητάριο στο αριστερό του χέρι. Και οι δύο μορφές κοιτάζουν το θεατή. Οι φωτοστέφανοι των δύο μορφών αποδίδονται με λεπτή στρώση χρώματος και ίσως προορίζονταν να καλυφθούν με επένδυση.

Στην πίσω όψη (εικ. 26) εικονίζεται η σκηνή του Ευαγγελισμού. Η Παναγία κάθεται σε θρόνο ακουμπώντας τα πόδια της σε υποπόδιο και κρατά κόκκινο κουβάρι, ενώ ο αρχάγγελος Γαβριήλ προχωρά προς Αυτή κάνοντας χειρονομία ευλογίας με το δεξί χέρι και κρατώντας κηρύκειο στο αριστερό. Η επιλογή της σκηνής του Ευαγγελισμού, για την πίσω όψη της εικόνας της Οδηγήτριας δείχνει την πρόθεση του καλλιτέχνη να τονίσει την Ενσάρκωση του Χριστού και να γίνει φανερός ο ρόλος της Θεοτόκου στην Ενσάρκωση, η οποία αποτελεί την αφετηρία για τη σωτηρία του ανθρώπινου γένους. Η παρούσα σκηνή του Ευαγγελισμού βασίζεται στο Ευαγγέλιο του Λουκά, σύμφωνα με το οποίο η Παναγία καθόταν και έγενεθε όταν παρουσιάστηκε σε Αυτήν ο Αρχάγγελος. Επομένως μπορεί να υπάρχει σχέση ως προς την επιλογή των σκηνών των δύο πλευρών. Ο εικονογραφικός τύπος της κύριας όψης ανάγεται στο πρότυπο της Παναγίας Οδηγήτριας, που θεωρείται έργο του Ευαγγελιστή Λουκά και από την άλλη η σκηνή του Ευαγγελισμού βασίζεται στο Ευαγγέλιο του Ευαγγελιστή Λουκά¹¹³.

Λ) Στην Κύπρο, στη Λευκωσία, στο Βυζαντινό Μουσείο Ιδρύματος Μακαρίου Γ΄ βρίσκεται μια εικόνα της Παναγίας της Αρακιώτισσας (εικ. 27). Η Θεοτόκος αν και φέρει την επωνυμία *H APAKIΩTICCA* ανήκει στον τύπο της Παναγίας Οδηγήτριας σε προτομή. Η Παναγία εικονίζεται έως την οσφύ κρατώντας στο αριστερό της χέρι τον Χριστό και σηκώνοντας το δεξί της μπροστά στο στήθος, σε χειρονομία δέησης. Κλίνει ελαφρά την κεφαλή της προς το Θείο Βρέφος, αλλά

¹¹³ *Μήτηρ Θεού* 2000, αρ. κατ. 61, σ. 402.

κοιτάζει τον πιστό. Ο Χριστός στρέφεται προς την Μητέρα του, ευλογεί με το δεξί χέρι και στηρίζει κλειστό ειλητάριο στο πόδι του με το αριστερό. Ο Χριστός δεν εικονίζεται κατά μέτωπον και κοιτά πλάγια, έξω από την εικόνα¹¹⁴.

Μ) Σε εικόνα που χρονολογείται το 1360-1370 και προέρχεται από τη Θεσσαλονίκη εικονίζεται η Παναγία στον εικονογραφικό τύπο της Παναγίας Οδηγήτριας σε προτομή (εικ. 28). Σήμερα η εικόνα βρίσκεται στη Μονή Βλατάδων στη Θεσσαλονίκη. Η Παναγία απεικονίζεται αριστεροκρατούσα, μετωπική, να κοιτά το θεατή και να δέεται με το δεξί της χέρι. Ο Χριστός κρατά στο αριστερό του χέρι κλειστό ειλητάριο και ευλογεί με το δεξί του χέρι. Σε αυτή την εικόνα είναι χαρακτηριστική η ύπαρξη μιας επιγραφής, από τον ψαλμό 44, στο τέλος του μαφορίου στο δεξιό ώμο της Θεοτόκου: *ΠΑΣΗ Η ΕΝ ΚΡΟΣΣΩΤΟΙΣ ΧΡΥΣΟΙΣ*¹¹⁵.

Ν) Σε εικόνα από τη Μόσχα του πρώτου τετάρτου του 15ου αιώνα, που βρίσκεται στην Πινακοθήκη Τρετιακόφ στη Μόσχα, απεικονίζεται η Παναγία του Vladimir σύμφωνα με τον εικονογραφικό τύπο της Παναγίας Οδηγήτριας σε προτομή (εικ. 29). Η εικόνα αυτή θεωρείται ότι είναι το πρωιμότερο αντίγραφο της αυθεντικής Βυζαντινής εικόνας της Παναγίας του Vladimir. Η αυθεντική βυζαντινή εικόνα είχε μεταφερθεί στη Ρωσία στις αρχές του 12ου αιώνα και το 1395 μεταφέρθηκε στη Μόσχα με σκοπό να προστατέψει τη πόλη. Αντίγραφα της εικόνας εμφανίστηκαν στο τέλος του 14ου αιώνα. Στο συγκεκριμένο αντίγραφο η Παναγία εικονίζεται να κρατά τον Χριστό στο δεξί της χέρι και να έχει υψωμένο το αριστερό στο ύψος του στήθους. Στην αριστερή πλευρά της εικόνας υπάρχουν ίχνη από τη μορφή ενός Ρώσου αγίου, τον Σέργιο του Radonezh, ιδρυτή του Μοναστηριού της Αγίας Τριάδος στη Μόσχα. Ο Άγιος εικονιζόταν να προσεύχεται στη Παναγία. Η παρουσία του Αγίου σε αυτή την εικόνα δικαιολογείται από τον βίο του. Σύμφωνα με τον βίο του Αγίου η Παναγία τον επισκέφθηκε την ώρα που διάβαζε τον Ακάθιστο Ύμνο και τον ευλόγησε. Η χρονολόγηση της εικόνας στις αρχές του 15ου αιώνα έγινε με βάση τη παρουσία του Ρώσου Αγίου¹¹⁶.

Ξ) Μια παραλλαγή του τύπου της Οδηγήτριας σε προτομή συναντάται σε φορητή εικόνα που βρίσκεται στην Αθήνα, στο Βυζαντινό Μουσείο (εικ. 30). Η εικόνα φιλοτεχνήθηκε στην Κύπρο στις αρχές του 13ου αιώνα. Η Παναγία κρατά τον

¹¹⁴ *Μήτηρ Θεού* 2000, αρ. κατ. 62, σ. 406.

¹¹⁵ *Byzantium: Faith and Power* 2004, αρ. κατ. 84, σ. 162.

¹¹⁶ *Byzantium: Faith and Power* 2004, αρ. κατ. 87, σ. 165.

Χριστό στο αριστερό της χέρι, γέρνει ελαφρά το κεφάλι της προς αυτόν και με το δεξί της χέρι κρατά τη γυμνή φτέρνα του Χριστού. Ο Χριστός ευλογεί με το δεξί του χέρι και στηρίζει κλειστό ειλητάριο με το αριστερό του χέρι. Η εικόνα της Θεοτόκου της Κύπρου λοιπόν παρουσιάζει πολλές ομοιότητες με τον τύπο της Παναγίας Οδηγήτριας. Η μόνη αξιοσημείωτη διαφορά είναι η στάση του δεξιού χεριού της Θεοτόκου που αντί να βρίσκεται μπροστά στο στήθος της, άκουμπά το πόδι του Χριστού¹¹⁷.

Ο) Σε αμφιπρόσωπη εικόνα του τέλους του 13ου αιώνα από την Κωνσταντινούπολη απεικονίζεται η Παναγία Ελεούσα και στην άλλη όψη ο Ιωάννης Βαπτιστής (εικ. 31). Η Θεοτόκος εικονίζεται ολόσωμη να κρατά τον Χριστό στο αριστερό της χέρι και με το δεξί της χέρι να κρατά το πόδι του γιού της. Ο Χριστός είναι στραμμένος προς την μητέρα του ευλογώντας με το δεξί του χέρι και κρατώντας το χέρι της μητέρας του με το αριστερό. Η εικόνα αυτή της Παναγίας είναι μια παραλλαγή του τύπου της Παναγίας Οδηγήτριας και μαρτυρεί την τάση του 13ου αιώνα να τονίζεται και η ανθρώπινη φύση του Χριστού¹¹⁸.

Π) Σε εικόνα του β' μισού του 14ου αιώνα από τη Θεσσαλονίκη απεικονίζεται η Παναγία στον εικονογραφικό τύπο της ολόσωμης Παναγίας Οδηγήτριας (εικ. 32). Η εικόνα σήμερα βρίσκεται στο Βυζαντινό Μουσείο της Βέροιας. Η Παναγία κρατά τον Χριστό στο δεξί της χέρι και με το αριστερό της χέρι αγγίζει το γονατό Του. Η Θεοτόκος κλίνει την κεφαλή της προς τον γιο της, ενώ κοιτά το θεατή. Ο Χριστός είναι επίσης στραμμένος προς τον θεατή και κλίνει την κεφαλή του προς τα δεξιά του¹¹⁹.

◆ Η Παναγία Οδηγήτρια σε ψηφιδωτές εικόνες.

Σε φορητή μωσαϊκή εικόνα που προέρχεται από την Κωνσταντινούπολη και χρονολογείται ανάμεσα στο 1300 και το πρώτο τέταρτο του 14ου αιώνα απεικονίζεται η Παναγία στον εικονογραφικό τύπο της Παναγίας Οδηγήτριας σε προτομή (εικ. 33).

¹¹⁷ *Μήτηρ Θεού* 2000, αρ. κατ. 63, σ. 408.

¹¹⁸ *Byzantium: Faith and Power* 2004, αρ. κατ. 300, σ. 497.

¹¹⁹ *Byzantium: Faith and Power* 2004, αρ. κατ. 85, σ. 163.

Το έργο έχει διαστάσεις 105x 81,5x7 εκατοστά και σήμερα βρίσκεται στο Μουσείο της Βουλγαρικής Ακαδημίας Επιστημών στη Σόφια. Η Παναγία εικονίζεται αριστεροκρατούσα, να έχει υψωμένο το δεξί της χέρι μπροστά στο στήθος σε χειρονομία δέησης και να κοιτά το θεατή. Ο Χριστός, όπως και η μητέρα του κοιτά το θεατή. Κρατά ειλητάριο στο αριστερό του χέρι και ευλογεί με το δεξί του χέρι. Η εικόνα αυτή έχει μεγάλες διαστάσεις και ίσως φιλοτεχνήθηκε για να τοποθετηθεί ανάμεσα στους κίονες του τέμπλου¹²⁰.

◆ Απεικονίσεις της Παναγίας Οδηγήτριας στους σταετίτες.

Ο σταετίτης είναι αρκετά μαλακό υλικό που δεν προσφέρεται για πολύ λεπτή επεξεργασία. Από τον 11ο αιώνα ο σταετίτης αντικατέστησε σιγά- σιγά το ελεφαντοστό, του οποίου η προμήθεια είχε γίνει δύσκολη¹²¹.

A) Εξαιρετικό δείγμα του τύπου της Οδηγήτριας σε προτομή είναι ένα έργο που σήμερα βρίσκεται στο Βρετανικό Μουσείο, στο Λονδίνο. Οι διαστάσεις του είναι 5 x 4 εκ. και έχει αποχρωματιστεί (εικ. 34). Η ημίσωμη μορφή της Θεοτόκου βρίσκεται κάτω από αψίδα, την οποία στηρίζουν κίονες με ζωόμορφα κιονόκρανα και στα μετωπά της απεικονίζονται υμνογράφοι. Η Παναγία κρατά τον Χριστό στο αριστερό της χέρι, ενώ με το δεξί της χέρι και την ελαφρά στροφή της κεφαλής της κατευθύνει τον θεατή προς το Θείο Βρέφος. Ο Χριστός έχει την κεφαλή γυρισμένη προς το πιστό και ευλογεί με το δεξί του χέρι. Σε αυτή την εικόνα εντύπωση προκαλεί ότι η Θεοτόκος χαρακτηρίζεται «η Άλυπος», δηλαδή χωρίς πόνο¹²².

B) Σε κόσμημα από σταετίτη εκονίζεται η Παναγία στον τύπο της Οδηγήτριας σε προτομή (εικ. 35). Ο σταετίτης του κοσμήματος είναι βυζαντινός και χρονολογείται το 10ο- αρχές 11ου αιώνα, ενώ το πλαίσιο του έργου προέρχεται από τη Δυτική Ευρώπη και χρονολογείται στα μέσα του 14ου αιώνα¹²³. Σήμερα το κόσμημα βρίσκεται στο Cleveland Museum of Art. Η Παναγία εικονίζεται να κρατά

¹²⁰ *Byzantium: Faith and Power* 2004, αρ. κατ. 126, σ. 215.

¹²¹ Charles Delvoye 1988, σ. 448

¹²² Καλαβρέζου 2000, σ. 188.

¹²³ *Byzantium: Faith and Power* 2004, αρ. κατ. 303, σ. 500.

τον Χριστό στο δεξί της χέρι και να υψώνει το αριστερό της χέρι στο ύψος του στήθους. Ο Χριστός κρατά ένα ειλητάριο στο αριστερό του χέρι ενώ ευλογεί με το δεξί. Το κόσμημα αυτό είναι γνωστό ως η Παναγία του Λουκά και είναι αντιπροσωπευτικό των βυζαντινών αντικειμένων που μεταφέρθηκαν από το Βυζάντιο στη Δύση είτε ως δώρα είτε ως λάφυρα από την Κωνσταντινούπολη μετά τη τέταρτη Σταυροφορία. Από το χρονικό του Petrus Beeck και του Johannes Norppius πληροφορούμαστε ότι τρία λείψανα ήταν κρεμασμένα στο λαιμό του Καρλομαγνου όταν ο Όθωνας ΙΙΙ άνοιξε τον τάφο του αυτοκράτορα γύρω στα 1000. Ο Norppius αναφέρει ότι ένα λείψανο ήταν μια εικόνα της Θεοτόκου πάνω σε πράσινη πέτρα, η οποία έμοιαζε με την εικόνα που φιλοτέχνησε ο ευαγγελιστής Λουκάς. Αν και η περιγραφή αυτή μοιάζει να αναφέρεται στο συγκεκριμένο κόσμημα από στεατίτη του Cleveland Museum of Art με την Παναγία δεξιοκρατούσα, η χρονολόγηση του στεατίτη τον 10ο -11ο αιώνα οδηγεί στο συμπέρασμα ότι ήταν αδύνατο να τοποθετήθηκε στον τάφο του Καρλομάγνου¹²⁴.

Γ) Σε δύο πλάκες από στεατίτη απεικονίζεται ο Χριστός Παντοκράτορας στην αριστερή και η Παναγία Οδηγήτρια στη δεξιά (εικ. 36). Το έργο προέρχεται από βυζαντινό εργαστήριο και χρονολογείται το 14ο αιώνα και σήμερα βρίσκεται στο Skulpturensammlung und Museum für Byzantinische Kunst, στο Βερολίνο. Στη δεξιά πλακα στο κέντρο της σύνθεσης εικονίζεται η Παναγία Οδηγήτρια και πλαισιώνεται από δέκα σκηνές της ζωής της. Η Παναγία εικονίζεται αριστεροκρατούσα και να έχει υψωμένο το δεξί της χέρι στο ύψος του στήθους, σε χειρονομία δέησης. Η Παναγία εικονίζεται μετωπική να κοιτά το θεατή. Ο Χριστός είναι στραμμένος προς τη Μητέρα του. Κρατά στο αριστερό του χέρι ειλητάριο και ευλογεί με το δεξί του χέρι¹²⁵.

◆ Απεικονίσεις της Παναγίας Οδηγήτριας σε ελεφαντοστά.

Στην αρχαία Ελλάδα χρησιμοποιούσαν το ελεφαντοστό για να κατασκευάσουν μικρά ειδώλια και αντικείμενα μικρών διαστάσεων. Οι Βυζαντινοί συνέχισαν να

¹²⁴ *Byzantium: Faith and Power* 2004, αρ. κατ. 303, σ. 500.

¹²⁵ *Byzantium: Faith and Power* 2004, αρ. κατ. 140, σ. 233.

χρησιμοποιούν το ελεφαντοστό κυρίως για να εικονογραφίσουν τα διδάγματα της χριστιανικής τέχνης¹²⁶.

A) Σε ελεφαντοστέινο τρίπτυχο έργο του β' μισού του 10ου αιώνα απεικονίζεται η Παναγία Οδηγήτρια σε προτομή (εικ. 37). Το τρίπτυχο φιλοτεχνήθηκε στην Κωνσταντινούπολη και έχει διαστάσεις 12,1 x 11,6 εκατοστά (το κεντρικό φύλλο) και 10,8X 5,6 εκατοστά (τα πλαϊνά φύλλα). Σήμερα βρίσκεται στο Walters Art Gallery, στη Βαλτιμόρη. Και τα τρία φύλλα του τριπτύχου έχουν κοπεί, αλλά είναι άγνωστο πόσο. Στο κεντρικό φύλλο το κάτω μέρος του πλαισίου έχει αφαιρεθεί τελείως, ενώ επάνω διατηρείται τμήμα του μόνο. Στο κεντρικό φύλλο εικονίζεται η Παναγία Οδηγήτρια να κρατάει τον Χριστό στο αριστερό της χέρι και να τείνει το δεξί της προς τον Χριστό, ο οποίος ακουμπά το αριστερό του χέρι σε ειλητάριο και ευλογεί με το δεξί. Και οι δύο μορφές είναι μετωπικές και κοιτούν τον πιστό. Βρίσκονται κάτω από κιβώριο με ελικοειδείς κίονες, κορινθιακά κιονόκρανα, θόλο ο οποίος κοσμείται με φύλλα άκανθας και φυτικά ακρωτήρια. Τα πλαϊνά φύλλα διαιρούνται σε δύο άνισα διάχωρα. Στο επάνω μέρος βρίσκεται μία μορφή σε προτομή ενώ στο κάτω μέρος μια όρθια, ολόσωμη μορφή. Οι μορφές φέρουν φωτοστέφανο ενώ κλίνουν την κεφαλή τους προς τη Παναγία και το Θείο Βρέφος. Στη πίσω όψη των πλαϊνών φύλλων είναι λαξευμένος ένας σταυρός σε πρόστυπο ανάγλυφο. Το σχετικά μικρό μέγεθος του τρίπτυχου οδηγεί στο συμπέρασμα ότι το έργο προοριζόταν για ιδιωτική χρήση. Στο ελεφαντοστέινο αυτό έργο η Παναγία εικονίζεται σε προτομή όπως στις ξύλινες φορητές εικόνες, ο Χριστός όμως δεν κρατά ειλητάριο, το οποίο είναι κατά κανόνα λεπτό και μακρύ, αλλά ακουμπά το χέρι του σε ένα κοντόχοντρο ειλητάριο.

B) Σε μία πλάκα του 10ου - 11ου αιώνα απεικονίζεται η Παναγία Οδηγήτρια σε προτομή (εικ. 38). Η πλάκα από ελεφαντοστό προέρχεται από την Κωνσταντινούπολη και σήμερα βρίσκεται στη Γερμανία, στο Museum für Spätantike und Byzantinische Kunst στο Βερολίνο. Η Παναγία απεικονίζεται στο κέντρο της σύνθεσης σε ένα μετάλλιο, το οποίο πλαισιώνεται από τέσσερα μικρότερα. Η Θεοτόκος κρατά στο αριστερό της χέρι τον Χριστό και δέεται με το δεξί της. Απεικονίζεται μετωπική να κοιτά το θεατή. Ο Χριστός κρατά κλειστό ειλητάριο στο αριστερό του χέρι, ευλογεί με το δεξί και κοιτά το θεατή, όπως και η Θεοτόκος. Στα

¹²⁶ Charles Delvoye 1988, σ. 191.

δύο επάνω μετάλλια απεικονίζονται ο Άγιος Ιωάννης Βαπτιστής (στο αριστερό) και ο Άγιος Πέτρος (στο δεξί) ενώ στα δύο κάτω μετάλλια απεικονίζονται ο Άγιος Παύλος (στο αριστερό) και ο Άγιος Θωμάς (στο δεξί)¹²⁷.

Γ) Εξαιρετικό δείγμα του τύπου της ολόσωμης Παναγίας Οδηγήτριας αποτελεί ένα ελεφαντοστέινο ανάγλυφο, το οποίο βρίσκεται σήμερα στη Νέα Υόρκη, στο Μητροπολιτικό Μουσείο (εικ. 39). Οι διαστάσεις του είναι 23,3x7,2 εκατοστά και χρονολογείται τον 11ο αιώνα . Η Παναγία απεικονίζεται ολόσωμη να στέκεται πάνω σε υποπόδιο και να κρατά στο αριστερό της χέρι τον Χριστό. Ο Χριστός στο έργο αυτό, όπως ακριβώς και στις φορητές εικόνες, κρατά στο αριστερό του χέρι κλειστό ειλητάριο και ευλογεί με το δεξί. Η Παναγία στρέφει την κεφαλή της προς τον Χριστό και τείνει το δεξί της χέρι προς την ίδια κατεύθυνση. Με τον τρόπο αυτό το βλέμμα του πιστού κατευθύνεται προς το Θείο Βρέφος. Το ελεφαντοστό έχει αποκοπεί από την πλάκα πάνω στην οποία είχε σκαλιστεί. Για το λόγο αυτόν λοιπόν μοιάζει σαν ένα μικρό αγαλματίδιο της Παναγίας. Είναι βέβαιο ότι είχε σκαλιστεί πάνω σε πλάκα, καθώς υπολειμματά της είναι ακόμα ορατά ανάμεσα στη Θεοτόκο και τον Χριστό, στο σημείο του φωτοστεφάνου του Χριστού, καθώς και κάτω από το αριστερό χέρι της Παναγίας. Η αποκοπή του ανάγλυφου από την πλάκα είχε ως συνέπεια την απώλεια των φωτοστεφάνων της Παναγίας και του Χριστού καθώς και τμήματος από το μαφόριο της Παναγίας, που θα έπεφτε κάτω από το αριστερό χέρι που κρατά τον Χριστό. Η αποκοπή από την αρχική πλάκα έγινε προφανώς εξαιτίας ατυχήματος και όχι για αισθητικούς λόγους. Φαίνεται ότι ο τύπος της όρθιας, ολόσωμης Θεοτόκου ακολουθεί τον τύπο της Παναγίας σε προτομή αρκετά πιστά. Το ελεφαντοστό του Μητροπολιτικού Μουσείου αποτελούσε το κεντρικό φύλλο τριπτύχου. Είναι πιθανό στα πλαϊνά φύλλα να απεικονίζονταν οι μορφές δύο ιεραρχών ή Πατέρων της Εκκλησίας. Έχει υποστηριχθεί ότι το ελεφαντοστέινο έργο του Μητροπολιτικού Μουσείου είναι μεταγενέστερο αντίγραφο του αναγλύφου της Ουτρέχτης¹²⁸.

Δ) Το ελεφαντοστό της Ουτρέχτης (εικ. 40) χρονολογείται τον 10ο -11ο αιώνα, προέρχεται από την Κωνσταντινούπολη και οι διαστάσεις του είναι 25,6x13,6 εκατοστά. Σήμερα το ελεφαντοστό βρίσκεται στην Ουτρέχτη και αποτελούσε το κεντρικό φύλλο τριπτύχου. Στο μεσαίο φύλλο του τριπτύχου (με τοξωτή απόληξη)

¹²⁷ *The Glory of Byzantium* 1997, αρ. κατ. 307, σ. 469.

¹²⁸ *Μήτηρ Θεού* 2000, αρ. κατ. 58, σ. 396.

εικονίζεται η Παναγία Οδηγήτρια, στον τύπο της όρθιας, ολόσωμης Παναγίας. Η Θεοτόκος εικονίζεται όρθια να πατά πάνω σε υποπόδιο. Κρατά στο αριστερό της χέρι τον Χριστό, ενώ με το δεξί της χέρι και την ελαφρά κλίση της κεφαλής της στρέφει το βλέμμα του πιστού προς τον Χριστό. Ο Χριστός ευλογεί με το δεξί του χέρι και κρατά κλειστό ειλητάριο στο αριστερό. Τα πλαίνα φύλλα του τριπτύχου δεν έχουν σωθεί και είναι πιθανό στα φύλλα αυτά να απεικονίζονταν δύο Άγιοι σε όρθια στάση¹²⁹.

Ε) Ο τύπος της ολόσωμης Παναγίας Οδηγήτριας συναντάται σε ένα τρίπτυχο από ελεφαντοστό, το οποίο προέρχεται από την Κωνσταντινούπλη και χρονολογείται το β' μισό του 10ου αιώνα (εικ. 41). Το τρίπτυχο βρίσκεται σήμερα στο Λονδίνο, στο Βρετανικό Μουσείο και το κεντρικό φύλλο έχει διαστάσεις 18,4 x 11,3 εκατοστά. Στο κεντρικό φύλλο εικονίζεται η Παναγία Οδηγήτρια όρθια επάνω σε υποπόδιο. Κρατά τον Χριστό στο αριστερό της χέρι και τείνει το δεξί προς Αυτόν. Ο Χριστός υψώνει το δεξί της χέρι και ευλογεί και κρατά ειλητάριο στο αριστερό. Και οι δύο μορφές βρίσκονται κάτω από κιβώριο, το οποίο στηρίζεται σε ανθεμωτά κιονόκρανα.

Στα δύο πλαίνα φύλλα εικονίζονται τρία ζεύγη μορφών μέσα σε μετάλλια με οδοντωτό πλαίσιο. Στο επάνω αριστερό μετάλλιο εικονίζεται ο αρχάγγελος Μιχαήλ, ενώ στο αντίστοιχο δεξιό εικονίζεται ο αρχάγγελος Γαβριήλ. Στο μέσον διακρίνονται δύο Ιεράρχες της Εκκλησίας, οι οποίοι φορούν άμφια και κρατούν Ευαγγέλιο. Στο δεξιό εικονίζεται ο Χρυσόστομος, ενώ στο αριστερό ο Νικόλαος. Στα κάτω μετάλλια εικονίζονται στρατιωτικοί άγιοι, ο Άγιος Γεώργιος στα δεξιά και ο Άγιος Θεόδωρος στα αριστερά. Ο συνδυασμός Πατέρων της Εκκλησίας και στρατιωτικών Αγίων δεν είναι άγνωστος. Απαντάται και σε άλλα ελεφαντοστέινα έργα. Όταν το τρίπτυχο είναι κλειστό τα φύλλα αποκαλύπτουν δύο σταυρούς¹³⁰.

◆ Η Παναγία Οδηγήτρια σε έργα από χαλκό.

Α) Εξαιρετικό δείγμα του τύπου της Οδηγήτριας σε προτομή αποτελεί ένα έργο από χυτό χαλκό με εγχάρακτες λεπτομέρειες στο διάκοσμο (εικ. 42). Το έργο αποτελεί λαβή καθιστού θυμιατηρίου, το οποίο χρονολογείται στις αρχές του 14ου

¹²⁹ *Μήτηρ Θεού* 2000, αρ. κατ. 57, σ. 394.

¹³⁰ *Μήτηρ Θεού* 2000, αρ. κατ. 60, σ. 400.

αιώνα και προέρχεται από την Κωνσταντινούπολη. Σήμερα η λαβή βρίσκεται στην Αθήνα, στο Μουσείο Μπενάκη. Το αγγείο στο οποίο έκαιγε το θυμίαμα έχει χαθεί. Στη λαβή εικονίζεται η Θεοτόκος σε προτομή, έως την οσφύ. Κρατά στο αριστερό της χέρι τον Χριστό και τείνει το δεξί της χέρι μπροστά στο στήθος, σε στάση δέησης. Ενώ κλίνει την κεφαλή της προς τον Χριστό κοιτά τον πιστό. Ο Χριστός εικονίζεται κατά μέτωπον να κοιτάζει τον πιστό. Κρατά στο αριστερό του χέρι κλειστό ειλητάριο και υψώνει το δεξί σε κίνηση ευλογίας. Η λαβή ανήκει σε καθιστό θυμιατήρι, χωρίς αλυσίδες αναρτήσεως, τα οποία ονομάζονται *κατζία* ή *κατσία*¹³¹. Εντύπωση προκαλεί το μέγεθος καθώς και το βάρος της λαβής και αν προσθέσουμε και το βάρος του χαμένου αγγείου φαίνεται ότι το θυμιατήρι ήταν μάλλον δύσχρηστο και προφανώς δεν χρησιμοποιούνταν καθημερινά. Επομένως το μέγεθος της λαβής σε συνδυασμό με το δύσχρηστο βάρος του θυμιατηρίου δείχνουν ότι το *κατζί* προοριζόταν για μια σταθερή θέση¹³².

Με χαλκό έφτιαχναν επίσης και χυτά πλακίδια, τα οποία αποτελούσαν φορητές εικόνες ανάλογες με αυτές που λάξευαν στο ελεφαντοστό. Τα πλακίδια αυτά δεν αποτελούσαν έργα τέχνης αλλά αντικείμενα ευσέβειας¹³³.

Β) Σε μια πλάκα από επιχρυσωμένο χαλκό με έκτυπη διακόσμηση αποδίδεται ο τύπος της ολόσωμης Παναγίας Οδηγήτριας (εικ. 43). Το έργο χρονολογείται το β' μισό του 11ου αιώνα και πιθανολογείται ότι προέρχεται από κωνσταντινουπολίτικο εργαστήριο. Σήμερα το έργο βρίσκεται στο Λονδίνο, στο Μουσείο Victoria and Albert. Η Παναγία εικονίζεται όρθια αριστεροκρατούσα να στέκεται πάνω σε υποπόδιο. Κλίνει την κεφαλή της προς το Θείο Βρέφος και δέεται με το δεξί της χέρι. Ο Χριστός σρέφεται προς την Παναγία και ευλογεί με το δεξί του χέρι. Στο έργο υπάρχει επιγραφή που καλείται η Παναγία να βοηθήσει τον επίσκοπο Φίλιππο: *Θ(ΕΟΤΟ)ΚΕ ΒΟ ΙΘΗ ΤΟ / ΣΟ ΔΟΥ - ΛΟ ΦΗΛΙΠΠΟ ΕΠΙΣ - ΚΟΠΟ*. Η επιγραφή οδηγεί στο συμπέρασμα ότι το έργο προοριζόταν για ιδιωτική και όχι για δημόσια

¹³¹ *Μήτηρ Θεού* 2000, αρ. κατ. 42, σσ. 362-363. Κατζία απεικονίζονται συχνά σε παραστάσεις της Κοίμησης της Θεοτόκου ή άλλων αγίων. Το γεγονός αυτό οδήγησε στη σύνθεση αυτού του τύπου θυμιατηρίου με ταφικές τελετές. Ανάλογο θυμιατήρι με το θυμιατήρι της Κωνσταντινούπολης εικονίζεται στην απόδοση του 24ου οίκου του Ακάθιστου Ύμνου στο Mateic.

¹³² *Μήτηρ Θεού* 2000, αρ. κατ. 42, σσ. 362-363. Σταθερή θέση μπορεί να είναι η τοποθετησή του σε κάποιο σημείο του ναού ή σε κάποιο τάφο.

¹³³ Charles Delvoye 1988, σ. 449.

λατρεία¹³⁴.

◆ **Η Παναγία Οδηγήτρια στα νομίσματα.**

Σε νόμισμα από άργυρο της εποχής του Ρωμανού Γ' απεικονίζεται η Παναγία Οδηγήτρια όρθια βρεφοκρατούσα (εικόνα 44). Κρατά τον Χριστό στο αριστερό της χέρι και έχει το δεξί της χέρι υψωμένο μπροστά στο στήθος της. Η Θεοτόκος κλίνει την κεφαλή της προς τον Χριστό, αλλά κοιτά προς τον θεατή. Ο Χριστός εικονίζεται μετωπικός και κοιτά το θεατή. Στο αριστερό του χέρι κρατά ειλητάριο και ευλογεί με το δεξί του.

¹³⁴ *Μήτηρ Θεού* 2000, αρ. κατ. 20, σ. 304.

Συμπεράσματα

Η Μονή των Οδηγών βρισκόταν στην Κωνσταντινούπολη, στην περιοχή ανάμεσα στη θάλασσα και το Μεγάλο Παλάτι, στα δεξιά της διαδρομής από την Αγία Σοφία προς τον Άγιο Γεώργιο των Μαγγάνων¹³⁵. Η Μονή αποτελούνταν από τον ναό των Οδηγών, τα παρεκκλήσια, το αγίασμα, το λουτρό και το οίκημα για τη στέγαση των λειτουργών, μοναχών και ιερέων¹³⁶. Σύμφωνα με την παράδοση λόγος ίδρυσης της Μονής ήταν η θαυματουργική πηγή που περιέκλειε και η οποία έδινε το φως στους τυφλούς¹³⁷. Η ονομασία της Μονής οφείλονταν στο ειδικό λειτούργημα των μοναχών, οι οποίοι οδηγούσαν τους τυφλούς στην πηγή με τις ιαματικές ιδιότητες¹³⁸. Όμως τον 12ο-13ο αιώνα η κατασκευή της Μονής των Οδηγών θα συνδεθεί με την αυτοκράτειρα Πουλχερία και η ονομασία της Μονής θα θεωρηθεί ότι δεν οφείλταν στην θαυματουργική πηγή, αλλά στην εικόνα της Παναγίας Οδηγήτριας, η οποία είχε φιλοτεχνηθεί από τον ευαγγελιστή Λουκά¹³⁹. Τα κείμενα πάνω στα οποία στηρίχθηκε η παράδοση του ευαγγελιστή Λουκά ως ζωγράφου της εικόνας της Παναγίας Οδηγήτριας είναι τρία. Το πρώτο *Περί προσκυνήσεως των θείων εικόνων* που αποδίδεται στον Ανδρέα Κρήτης έχει θεωρηθεί ως κείμενο αμφίβολης γνησιότητας. Η *Επιστολή των τριών πατριαρχών προς τον βασιλέα Θεόφιλο* και η *Επιστολή των πατριαρχών* είναι κείμενα που χρονολογούνται μεταξύ των ετών 861 και 944. Επομένως η παράδοση που θεωρεί τον ευαγγελιστή Λουκά ως ζωγράφο της εικόνας της Οδηγήτριας καταγράφεται για πρώτη φορά στα χρόνια μετά την Εικονομαχία.

Αυτή την εικόνα του ευαγγελιστή Λουκά έστειλε σύμφωνα με την *Εκκλησιαστική Ιστορία* του Νικηφόρου Κάλλιστου Ξανθόπουλου και τον *Λόγο Διηγηματικό* η αυτοκράτειρα Ευδοκία από την Αντιόχεια στην αυτοκράτειρα

¹³⁵ Αγγελίδη - Παπαμαστοράκης 2000, σ. 374.

¹³⁶ στο ίδιο.

¹³⁷ Αγγελίδη - Παπαμαστοράκης 2000, σ. 375.

¹³⁸ Αγγελίδη - Παπαμαστοράκης 2000, σ. 375.

¹³⁹ Angelidi 1994, σσ. 123-124.

Πουλχερία στην Κωνσταντινούπολη¹⁴⁰. Με πάροδο του χρόνου δωρητρια της εικόνας έγινε η Πουλχερία και η κατάθεση της εικόνας της Θεοτόκου αποτελούσε πια το μόνο λόγο ίδρυσης της Μονής των Οδηγών¹⁴¹. Η παράδοση για την προέλευση της εικόνας της Οδηγήτριας από την Αντιόχεια ίσως δημιουργήθηκε ανάμεσα στο 14ο-15ο αιώνα και αποσκοπούσε στην κατοχύρωση της Μονής των Οδηγών στο πατριαρχείο της Αντιόχειας¹⁴². Σύμφωνα με τον *Λόγο Διηγηματικό* η Μονή των Οδηγών είχε δύο οικοδομικές φάσεις. Στην αρχική κατασκευή η οποία χρονολογείται στην περίοδο της βασιλείας της Πουλχερίας παραχωρήθηκε τον 8ο αιώνα μέρος της περιουσίας του οίκου Μαρίνης, ενώ το β' μισό του 9ου αιώνα ο Μιχαήλ Γ' και ο Βασίλειος Α' χρησιμοποίησαν την αρχική κατασκευή της Πουλχερίας και κατασκεύασαν εκκλησιαστικό οικοδόμημα¹⁴³. Κάθε Τρίτη πραγματοποιούνταν η λιτάνευση της εικόνας της Οδηγήτριας, η οποία παραδίδεται για πρώτη φορά στο κείμενο του Άγγλου ανώνυμου περιηγητή στα τέλη του 11ου αιώνα. Την λιτάνευση της εικόνας είχε αναλάβει η αδελφότητα των Οδηγών¹⁴⁴. Η ύπαρξη της αδελφότητας των Οδηγών μαρτυρείται στο Τυπικό της Μονής Παντοκράτορος στο κεφάλαιο σχετικά με τις επιμνημόσυνες δεήσεις της οικογένειας του Ιωάννη Κομνηνού¹⁴⁵.

Ο εικονογραφικός τύπος της Οδηγήτριας είναι εκείνος με την Παναγία να κρατά τον Χριστό στο αριστερό της χέρι και να φέρνει το δεξί μπροστά στο στήθος. Δεν είναι όμως σαφές αν η Παναγία απεικονιζόταν ολόσωμη ή σε προτομή. Μία παράσταση που τεκμηριώνει τον τύπο της Οδηγήτριας σε προτομή είναι η μικρογραφία στο ψαλτήριο Hamilton, που χρονολογείται στο τέλος του 13ου αιώνα και στην οποία απεικονίζεται η ίδια η εικόνα της Παναγίας Οδηγήτριας. Η Παναγία απεικονίζεται σε προτομή να κρατά στο αριστερό της χέρι τον Χριστό. Μία άλλη μαρτυρία για τον εικονογραφικό τύπο της Οδηγήτριας σε προτομή αποτελεί η τοιχογραφία που βρίσκεται στο νάρθηκα της Βλαχέρνας στην Άρτα και χρονολογείται στο τέλος του 13ου αιώνα.

Η εικόνα της Παναγίας Οδηγήτριας έγινε το παλάδιο της Πόλης και ολόκληρης της Αυτοκρατορίας. Το 1186 ο αυτοκράτορας Ισαάκιος Άγγελος

¹⁴⁰ Αγγελίδη - Παπαμαστοράκης 2000, σ. 373.

¹⁴¹ Αγγελίδη - Παπαμαστοράκης 2000, σ. 377.

¹⁴² Αγγελίδη - Παπαμαστοράκης 2000, σ. 383.

¹⁴³ Αγγελίδη - Παπαμαστοράκης 2000, σ. 375.

¹⁴⁴ Lidon 2000, σ. 53.

¹⁴⁵ Αγγελίδη - Παπαμαστοράκης 2000, σ. 379.

τοποθέτησε την εικόνα της Οδηγήτριας στα τείχη της Κωνσταντινούπολης, για να προστατέψει την Πόλη από την απειλή του στασιαστή Βρανά. Αυτή έχει θεωρηθεί ως η πρώτη μαρτυρία της εικόνας της Οδηγήτριας ως προστάτιδος του αυτοκράτορα και της αυτοκρατορίας. Στις 15 Αυγούστου 1261 ο Μιχαήλ Παλαιολόγος εισήλθε στη Βασιλεύουσα πεζός και προχώρησε έως τη Μονή Στουδίου με την εικόνα της Οδηγήτριας να προπορεύεται. Η επιλογή της εικόνας της Οδηγήτριας ως προστάτιδος της Πόλης δείχνει ότι ήταν μία εικόνα με ιδιαίτερη σημασία.

Κλείνοντας ωστόσο την εργασία θα πρέπει να επισημανθούν κάποια στοιχεία. Η Μονή των Οδηγών δεν αναφέρεται στις πηγές πριν από τον 9ο αιώνα και τα κείμενα σύμφωνα με τα οποία ζωγράφος της εικόνας της Παναγίας Οδηγήτριας είναι ο ευαγγελιστής Λουκάς χρονολογούνται μετά το τέλος της Εικονομαχίας. Επομένως η παράδοση κατά την οποία ο ευαγγελιστής είναι ο ζωγράφος της εικόνας ίσως είναι ένας μύθος ο οποίος γεννήθηκε προς το τέλος της Εικονομαχίας από τους εικονόφιλους με σκοπό να υποστηρίξουν την λατρεία των εικόνων και να αποδείξουν την θεϊκή έγκριση των εικόνων.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ - ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ODB 3=

Oxford Dictionary of Byzantium
(Kazhdan 1991)

Angelidi 1994= Christina Angelidi, «Un texte patriographique et edifiant: le Discours narratif sur les Hodegoi», *Revue des Etudes Byzantines* 52, 1994, σσ. 113-149.

Αγγελίδη - Παπαμαστοράκης 2000= Χριστίνα Αγγελίδη - Τίτος Παπαμαστοράκης, «Η μονή των Οδηγών και η λατρεία της Θεοτόκου Οδηγήτριας», στο *Μήτηρ Θεού*, σσ.373- 385.

Bacci 2000=

Michele Bacci, «Με το χρωστήρα του ευαγγελιστή Λουκά», *Μήτηρ Θεού* 2000, σσ. 79-91.

Byzantium: Faith and Power 2004=

Byzantium: Faith and Power (1261-1557), edited by Helen C. Evans, The Metropolitan Museum of Art, New York 2004.

Cameron 2000=

Averil Cameron, «Η πρόιμη λατρεία της Παναγίας», στο *Μήτηρ Θεού*, σσ. 3-15.

Charles Devole 1988=

Charles Devole, «Βυζαντινή Τέχνη», εκδόσεις Παπαδήμα, Αθήνα 1988.

Cormack 2000=

Robin Cormack, «Η Παναγία στα ψηφιδωτά της Αγίας Σοφίας», στο *Μήτηρ Θεού* 2000, σσ. 107-125.

- Καλαβρέζου 2000= Ιόλη Καλαβρέζου, «Οι απεικονίσεις της παναγίας στους σταυρούς», στο *Μήτηρ Θεού* 2000, σσ. 185-195.
- Lidov 2000= Alexei Lidov, «Θαυματουργές εικόνες της Παναγίας», στο *Μήτηρ Θεού* 2000, σσ. 47-59.
- Mango 1991= Cyril Mango, «The Palace of Marina, the poet palladas and the bath of Leo VI», *Ευφρόσυνον*, 1, Αθήνα 1991, σσ. 321- 331.
- Mango 2000= Cyril Mango, «Η Κωνσταντινούπολη ως Θεοτοκούπολη», στο *Μήτηρ Θεού* 2000, σσ. 17- 25.
- Μήτηρ θεού 2000= *Μήτηρ Θεού, απεικονίσεις τη Παναγίας στη Βυζαντινή Τέχνη*, επιμέλεια Μαρία Βασιλάκη, κατάλογος έκθεσης, Μουσείο Μπενάκη 2000.
- Mouriki 1991= Doula Mouriki, «Variants of the Hodagotria on two thirteenth- century Sinai icons», *Cahiers Archeologiques* 39 (1991), σσ.153-181.
- Munitiz, Chrystodomides, Harvalia- Crook, Dendrinis 1997= J.A. Munitiz, J. Chrysostomides, E. Harvalia- Crook, Ch. Dendrinis, « The Letter of the Three Patriarchs to Emperor Theophilus and Related Texts», *Porphyrogenitus* 1997.
- Patterson Sevckenko 1991= Nancy Patterson Sevckenko, « Icons in the Liturgy», *Dumbarton Oaks Papers* 49 (1991), σ.

Patterson Sevckenko 1995= Nancy Patterson Sevckenko, « Servants of the Holy Icon», Byzantine East, Latin West Art- Historical Studies in Honor of Kurt Weitzmann 1995, σσ. 547-556.

Πέννα 2000= Βάσω Πέννα, «Η απεικόνιση της Θεοτόκου στα Νομίσματα και τα μολυβδόβουλλα», στο *Μήτηρ Θεού* 2000, σσ. 209-216.

The Glory of Byzantium 1997= *The Glory of Byzantium Art and Culture of the Middle Byzantine Era, A.D 843-1261*, edited by C. Evans and Willam D. Wixom, The Metropolitan Museum of Art, new York 1997.

Τσιγαρίδας 2000= Ευθύμιος Τσιγαρίδας, «Η Παναγία στη μνημειακή Ζωγραφική», στο *Μήτηρ Θεού* 2000, σσ. 125-139.

Weyl Carr 2000= Annemarie Weyl Carr, « Η δημόσια λατρεία της Παναγίας», στο *Μήτηρ Θεού* 2000, σσ. 325-332.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΚΟΝΩΝ.

Εικόνα 1: Ναός Αγίας Σοφίας. Cormack 2000, σ 108.

Εικόνα 2: Ναός Βλαχέρνας, Άρτα. Αγγελίδη- Παπαμαστοράκης 2000, σ 376.

Εικόνα 3: Εικόνα του Θριάμβου της Ορθοδοξίας, Byzantium: Faith and Power 2004, αρ. κατ. 78, σ. 154.

Εικόνα 4: Τοιχογραφία του Ακάθιστου Ύμνου. Patterson Sevckenko 1991, σ. 37.

Εικόνα 5: Sorocani, Ναός Αγίας Τριάδος. Patterson Sevckenko 1995, σ. 556.

Εικόνα 6: Εικόνα με τον κύκλο του Ακάθιστου Ύμνου. Αγγελίδη- Παπαμαστοράκης 2000, σ. 381.

Εικόνα 7: Αμφιπρόσωπη εικόνα.

Εικόνα 7α:Μήτηρ Θεού 2000, σ. 484.

εικόνα 7β: Μήτηρ Θεού 2000, σ.485.

Εικόνα 8: Αμφιπρόσωπη εικόνα.

εικόνα 8α: Μήτηρ Θεού 2000, σ. 486.

εικόνα 8β: Μήτηρ Θεού 2000, σ. 487.

Εικόνα 9: Ποδέα της Helena Voloshanka. Lidov 2000, σ. 52.

Εικόνα 10: εικόνα με την Παναγία Οδηγήτρια. Byzantium: Faith and Power 2004, αρ. κατ. 4, σ. 29.

Εικόνα 11: Μικρογραφία από βυζαντινό ευαγγελιστάρι. Byzantium: Faith and Power 2004, αρ. κατ. 203, σ. 344.

Εικόνα 12: Συνάντηση των Μάγων με την Θεοτόκο. Μήτηρ Θεού 2000, σ. 393.

Εικόνα 13: Ψαλτήριο Hamilton. Μήτηρ Θεού 2000, αρ. κατ. 54, σ. 388.

Εικόνα 14: Παναγία Δεξιοκρατούσα. Byzantium: Faith and Power 2004, αρ. κατ. 207, σ. 348.

Εικόνα 15α: Παναγία Οδηγήτρια. Mouriki 1991, σ. 154.

Εικόνα 15β: Παναγία Οδηγήτρια. Mouriki 1991, σ.159.

Εικόνα 16α: Παναγία Οδηγήτρια. Mouriki 1991, σ. 155.

Εικόνα 16β: Παναγία Οδηγήτρια. Mouriki 1991, σ. 171.

Εικόνα 17: Παναγία Οδηγήτρια. Μήτηρ Θεού 2000, αρ κατ. 35, σ. 347.

Εικόνα 18: Παναγία Οδηγήτρια. Byzantium: Faith and Power 2004, αρ. κατ.213, σ.

354.

Εικόνα 19: Παναγία οδηγήτρια. Μήτηρ Θεού 2000, αρ. κατ. 29, σ. 317.

Εικόνα 20: Παναγία Οδηγήτρια. Byzantium: Faith and Power 2004, αρ. κατ. 99.

Εικόνα 21: Παναγία οδηγήτρια. Μήτηρ Θεού 2000, αρ. κατ. 65, σ. 415.

Εικόνα 22: Παναγία οδηγήτρια. Μήτηρ Θεού 2000, αρ. κατ. 65, σ. 417.

Εικόνα 23: Παναγία οδηγήτρια. Μήτηρ Θεού 2000, αρ. κατ. 64, σ.411.

Εικόνα 24: Παναγία οδηγήτρια. Μήτηρ Θεού 2000, αρ. κατ 66, σ. 419.

Εικόνα 25: Παναγία Οδηγήτρια. Μήτηρ Θεού 2000, αρ. κατ. 61, σ.403.

Εικόνα 26: Ευαγγελισμός. Μήτηρ Θεού 2000, αρ. κατ. 61, σ. 405.

Εικόνα 27: Παναγία Αρακιώτισσα. Μήτηρ Θεού 2000, αρ. κατ. 62, σ. 407.

Εικόνα 28: Παναγία Οδηγήτρια. Byzantium: Faith and Power 2004, αρ. κατ. 84, σ. 162.

Εικόνα 29: Παναγία του Vladimir. Byzantium: Faith and Power 2004, αρ. κατ. 87, σ. 165.

Εικόνα 30: Παναγία Οδηγήτρια. Μήτηρ Θεού 2000, αρ. κατ. 63, σ. 409.

Εικόνα 31: Παναγία Ελεούσα. Byzantium: Faith and Power 2004, αρ. κατ. 300, σ. 497.

Εικόνα 32: Παναγία Οδηγήτρια. Byzantium: Faith and Power 2004, αρ. κατ. 85, σ. 163.

Εικόνα 33: Παναγία Οδηγήτρια. Byzantium: Faith and Power 2004, αρ. κατ. 126, σ. 215.

Εικόνα 34: Εικονίδιο με την Παναγία Οδηγήτρια. Καλαβρέζου 2000, σ. 192.

Εικόνα 35: Κόσμημα από στεατίτη. Byzantium: Faith and Power 2004, αρ. κατ. 303, σ. 500.

Εικόνα 36: Πλάκες από στεατίτη. Byzantium: Faith and Power 2004, αρ. κατ. 140, σ. 240.

Εικόνα 37: Τρίπτυχο με την Παναγία Οδηγήτρια και αγίους. Μήτηρ Θεού 2000, αρ. κατ. 59, σ. 399.

Εικόνα 38: Παναγία Οδηγήτρια. The Glory of Byzantium 1997, αρ. κατ. 307, σ. 469.

Εικόνα 39: Τμήμα ανάγλυφης πλάκας με την Παναγία την Οδηγήτρια. Μήτηρ Θεού 2000, αρ. κατ. 58, σ. 397.

Εικόνα 40: Φύλλο τριπτύχου με την Παναγία την Οδηγήτρια. Μήτηρ Θεού 2000, αρ. κατ. 57, σ. 395.

Εικόνα 41: Τρίπτυχο με την Παναγία οδηγήτρια, αγγέλους και αγίους. Μήτηρ Θεού 2000, αρ. κατ. 60, σ. 401.

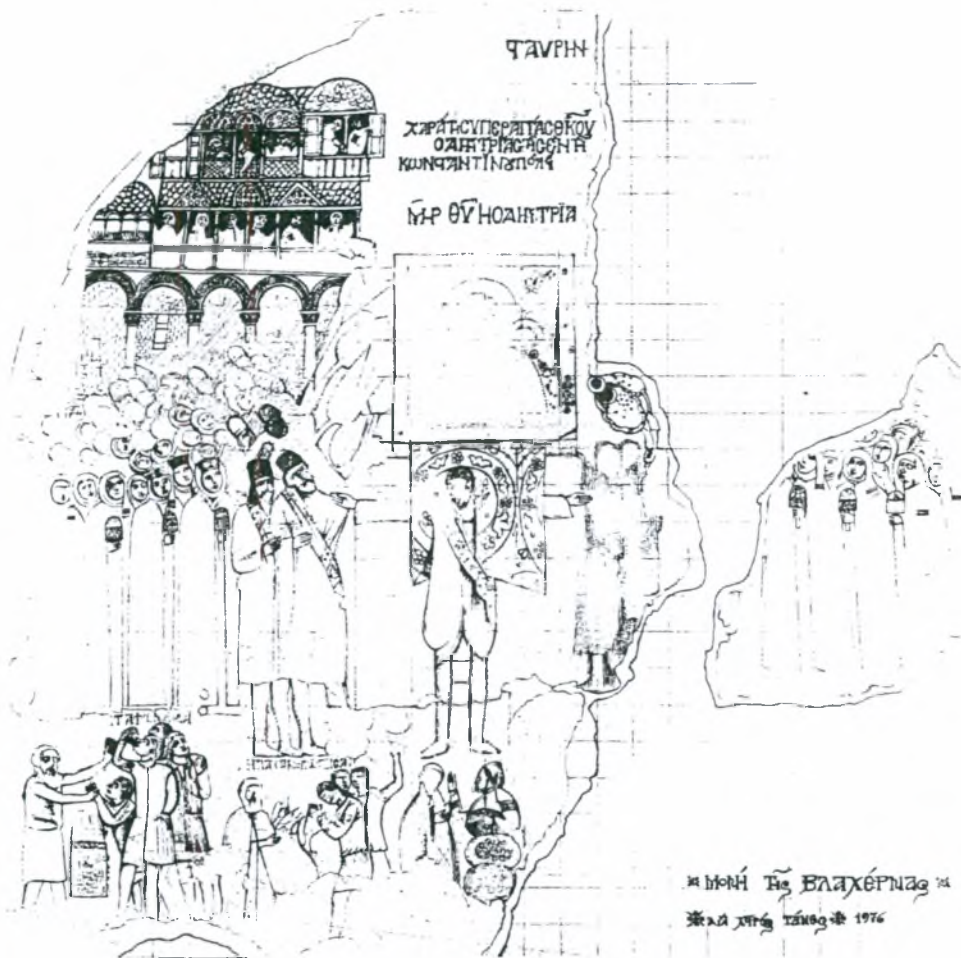
Εικόνα 42: Λαβή καθιστού θυμιατηρίου. Μήτηρ Θεού 2000, αρ. κατ. 42, σ. 362.

Εικόνα 43: Πλάκα με την παναγία οδηγήτρια. The Glory of Byzantium 1997, αρ. κατ.331, σ. 495.

Εικόνα 44: Νόμισμα με την Παναγία Οδηγήτρια. The Glory of Byzantium 1997, αρ. κατ. 147.

Εικ. 1 . Το ψηφιδωτό στο τύμπανο της πύλης του νοτιοδυτικού προθαλάμου. Αγία Σοφία, Κωνσταντινούπολη.

Εικ. 2. Η λιτανεία της εικόνας της Οδηγήτριας στην Κωνσταντινούπολη. Σχέδιο τοιχογραφίας. Ναός Βλαχέρνας στη Άρτα.

Εικ. 3. Εικόνα του Θριάμβου της Ορθοδοξίας. Βρετανικό Μουσείο, Λονδίνο.

Εικ. 4. Τοιχογραφία του Ακάθιστου Ύμνου. Markov Manastir.

Εικ. 5. Sorocani, ναός Αγίας Τριάδος, τοιχογραφία με την εικόνα της Παναγίας Παρακλήσεως.

Εικ. 6

Εικόνα με τον κύκλο του Ακάθιστου Ύμνου. Κρατικό Μουσείο Κρεμλίνου Μόσχα.

Εικ. 7α. Αμφιρόσωπη εικόνα.
Α'. Παναγία Οδηγήτρια.

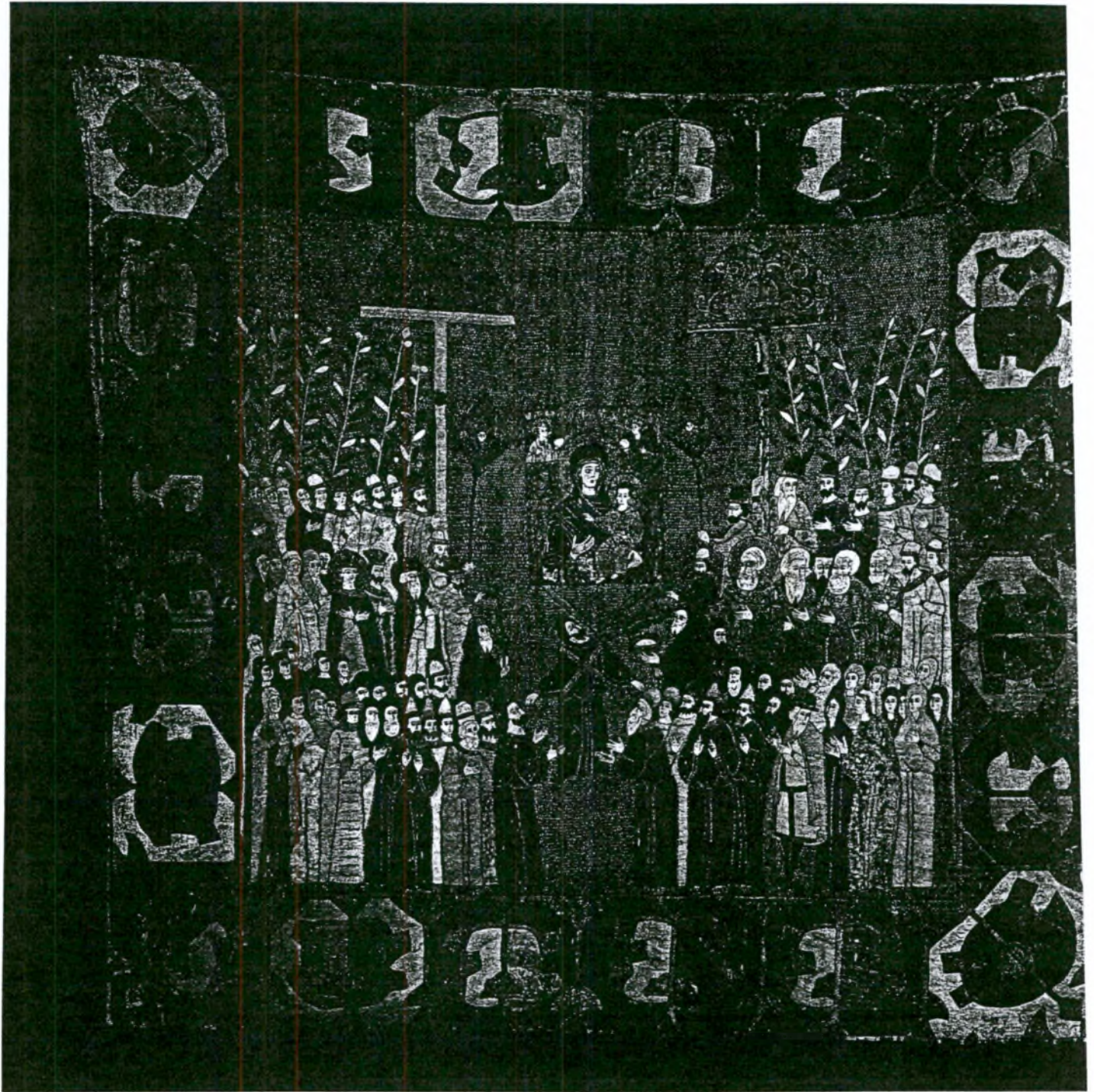
Εικ. 7β. Β'. Άκρα Ταπείνωση.

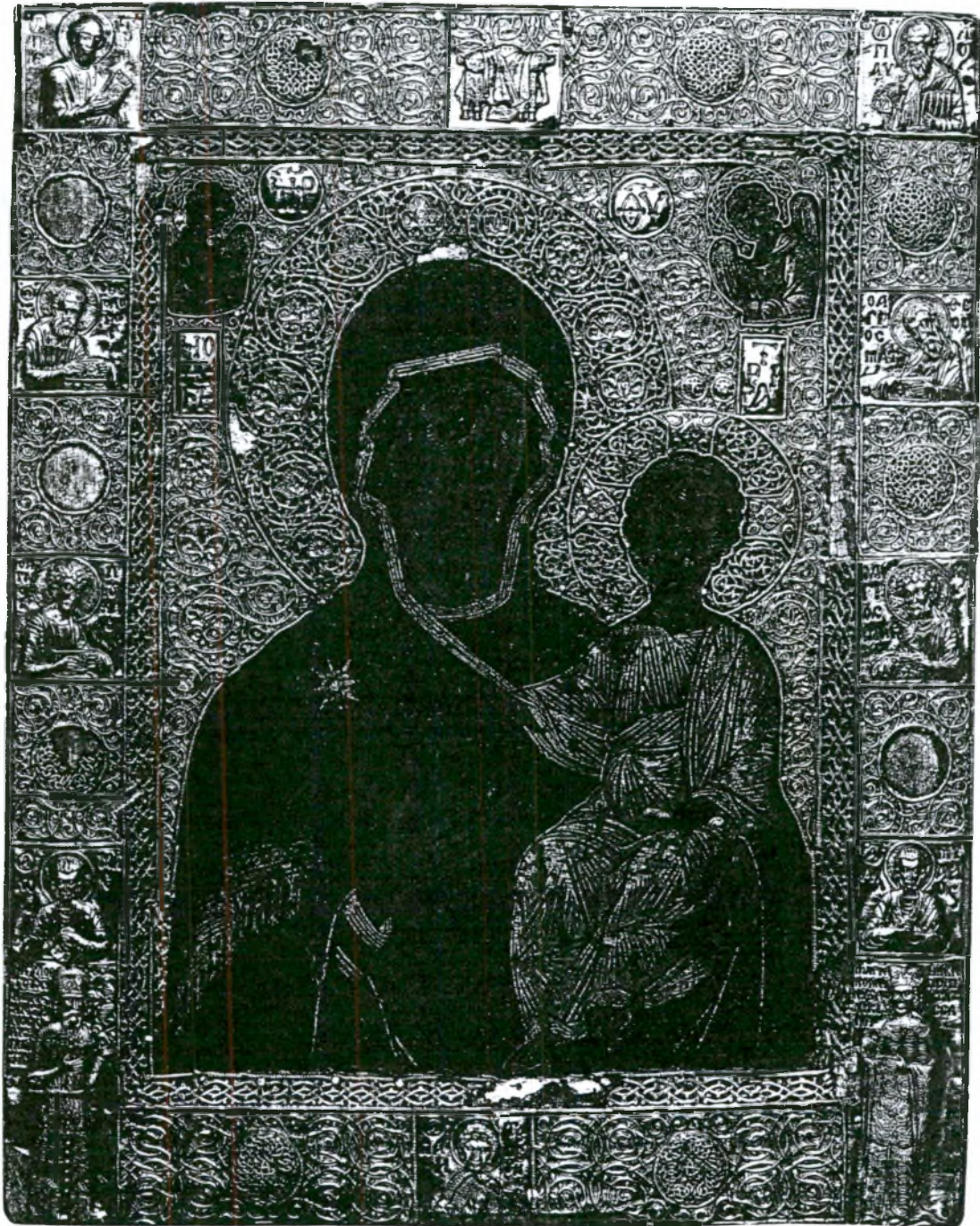
Εικ. 8α. Αμφιρόσωπη εικόνα
Α΄ Σταύρωση

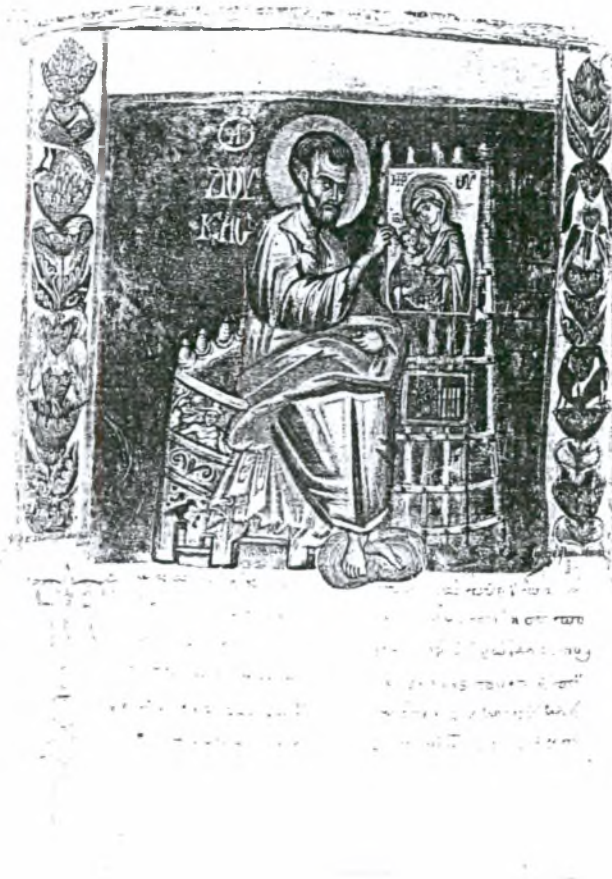
Εικ. 8β. Β'. Παναγία Οδηγήτρια.

Εικ. 9. Περιφορά της εικόνας της Παναγίας Οδηγήτριας στη Μόσχα. Ποδέα της Helena Voloshanka, 1498. Κρατικό Μουσείο, Μόσχα.

Εικ. 10. Εικόνα με την Παναγία Οδηγήτρια. State Tret' iakov Gallery, Μόσχα.

Εικ. 11. Μικρογραφία με τον ευαγγελιστή Λουκά να ζωγραφίζει μία εικόνα της Θεοτόκου. Βυζαντινό ευαγγελιστάριο (αρ. 233), Μονή Αγίας Αικατερίνης, Σινά.

Εικ. 12.

Μικρογραφία με την συνάντηση των Μάγων με τη Θεοτόκο και το θείο Βρέφος.
Χειρόγραφο του Παναγίου Τάφου, φύλλο 106(107)ν.

Εικ. 13. Μικρογραφία με την Προσκύνηση της εικόνας της Παναγίας Οδηγήτριας. Βερολίνο, Staatliche Museen, Kupferstichkabinett, αρ. ευρ. 78 A 9 (Hamilton 119).

Εικ. 14. Παναγία Δεξιοκρατούσα. Μονή Αγίας Αικατερίνης, Σινά.

Εικ. 15α. Παναγία Οδηγήτρια. Σινά.

Εικ. 15β.

Παναγία Οδηγήτρια. Πόρτα Παναγιά, Πύλη Τρικάλων.

Εικ. 16α.

Παναγία Οδηγήτρια. Σινά.

Εικ. 16β. Παναγία Οδηγήτρια. Άγιον Όρος, Μονή Χιλανδαρίου.

Εικ. 17 Αμφιπρόσωπη εικόνα. Αθήνα, Ιδιωτική Συλλογή.
Παναγία Οδηγήτρια.

Εικ. 18. Παναγία Οδηγήτρια. Μονή Αγίας Αικατερίνης, Σινά.

Εικ. 19. Παναγία Οδηγήτρια. Μόσχα, Κρατικό Μουσείο του Κρεμλίνου.

Εικ. 20.

Αμφιτρόσωπη εικόνα.
Παναγία Οδηγήτρια.

Εικ. 21

Αμφιπρόσωπη εικόνα.
Α'. Παναγία Οδηγήτρια.

Εικ. 22.

Β'. Παναγία Οδηγήτρια.

Εικ. 23α. Αμφιτρόσωπη εικόνα. Αθήνα, Βυζαντινό Μουσείο, αρ. ευρ. Γ177.
Α΄ Παναγία Οδηγήτρια με σκηνές του Δωδεκαώρου.

Εικ. 24

Αμφιπρόσωπη εικόνα. Ρόδος, Καστέλλο.
Α΄. Παναγία Οδηγήτρια.

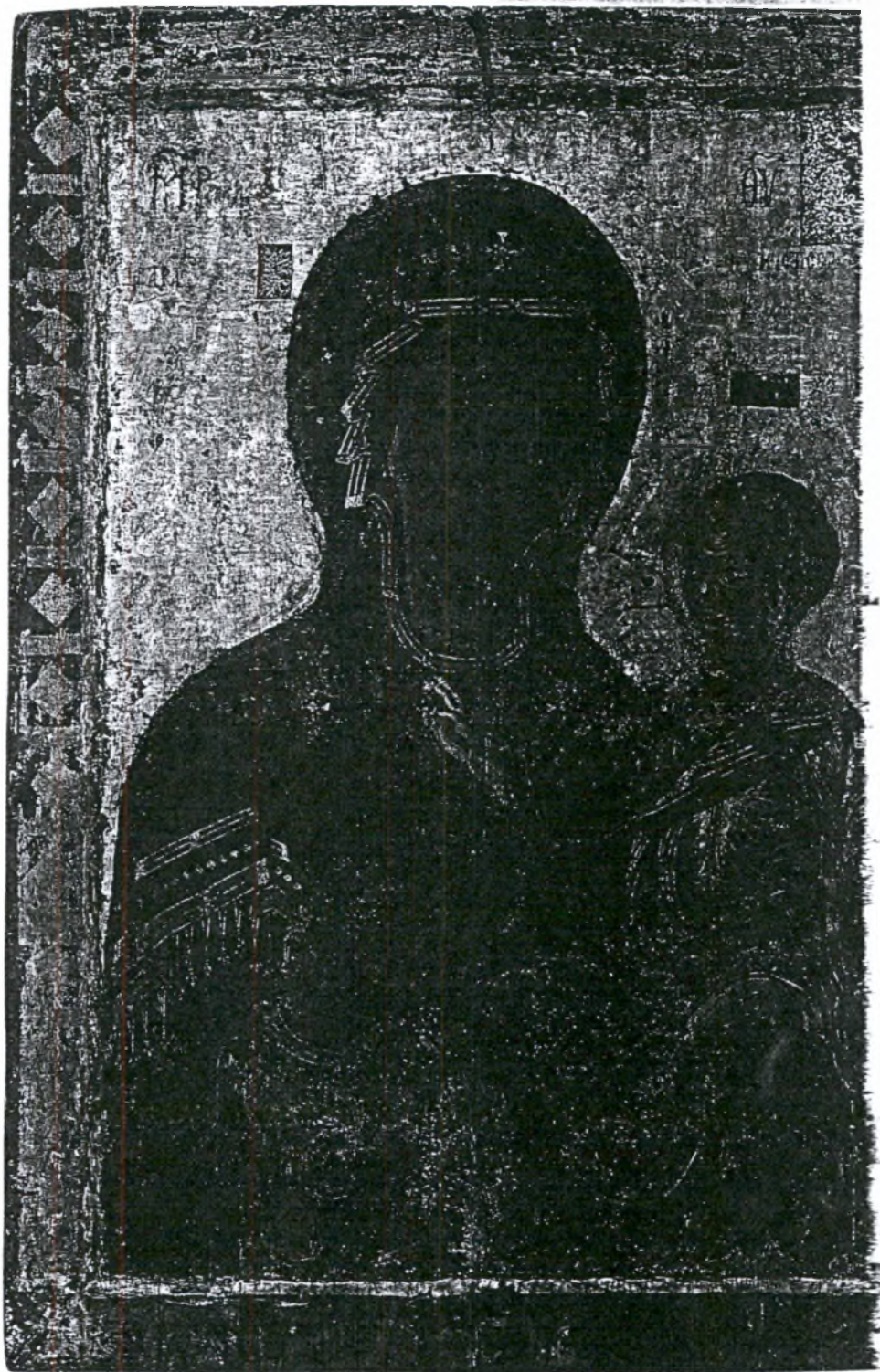
Εικ. 25α.

Αμφιπρόσωπη εικόνα. Βελιγράδι, Εθνικό Μουσείο, αρ. ευρ. 2316.
Α΄. Παναγία Οδηγήτρια.

Εικ. 26.

Β'. Ευαγγελισμός.

Εικ. 27.

Εικόνα Παναγίας Αρακιώτισσας. Λευκωσία, Βυζαντινό Μουσείο Ιδρύματος Αρχιεπισκόπου Μακαρίου Γ΄.

Εικ. 28.

Εικόνα Παναγίας Οδηγήτριας. Μονή Βλατάδων, Θεσσαλονίκη.

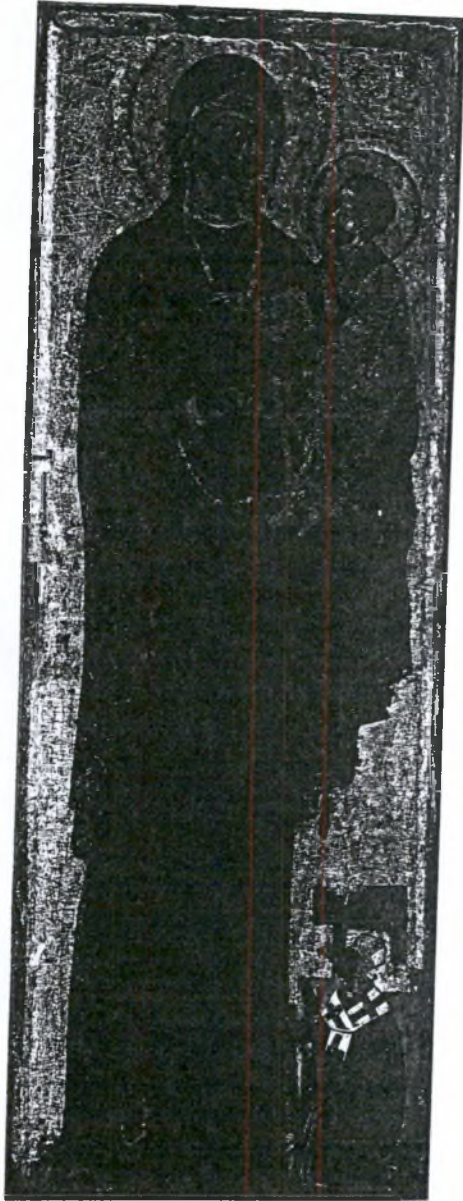
Εικ. 29.

Παναγία του Vladimir. Πανακοθήκη Τρετιακόφ στη Μόσχα.

Εικ. 30.

Εικόνα Παναγίας Οδηγήτριας. Αθήνα, Βυζαντινό Μουσείο, αρ. ευρ. ΒΜ 7779, Τ 2512.

Εικ. 31. Αμφιπρόσωπη εικόνα.
Παναγία Ελεούσα.

Εικ. 32. Παναγία Οδηγήτρια.

Εικ. 33. Παναγία Οδηγήτρια.

Εικ. 34.

Εικονίδιο με την Παναγία Οδηγήτρια. Βρετανικό Μουσείο, Λονδίνο.

Εικ. 35. Κόσμημα από στεατίτη με την Παναγία Οδηγήτρια. Cleveland Museum of Art.

Εικ. 36. Πλάκες από στεατίτη. Στην αριστερή πλάκα εικονίζεται ο Χριστός και στην δεξιά εικονίζεται η Παναγία Οδηγήτρια. Skulpturensammlung und Museum für Byzantinische Kunst, στο Βερολίνο.

Εικ. 37.

Τρίπτυχο με την Παναγία Οδηγήτρια και αγίους. The Walters Art Gallery, Βαλτιμόρη.

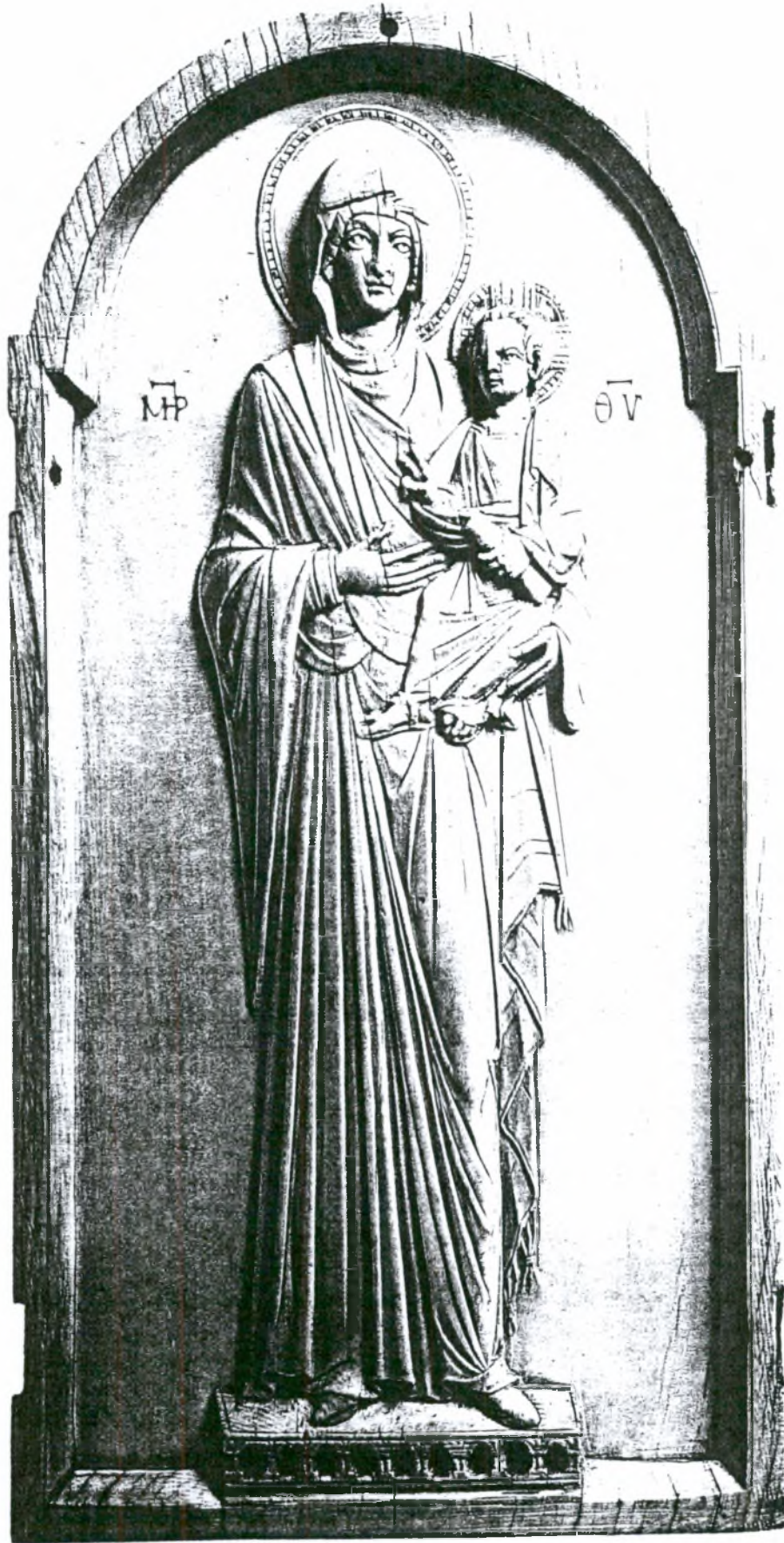
Εικ. 38

Παναγία Οδηγήτρια. Museum für spatantike und Byzantinische Kunst, Βερολίνο.

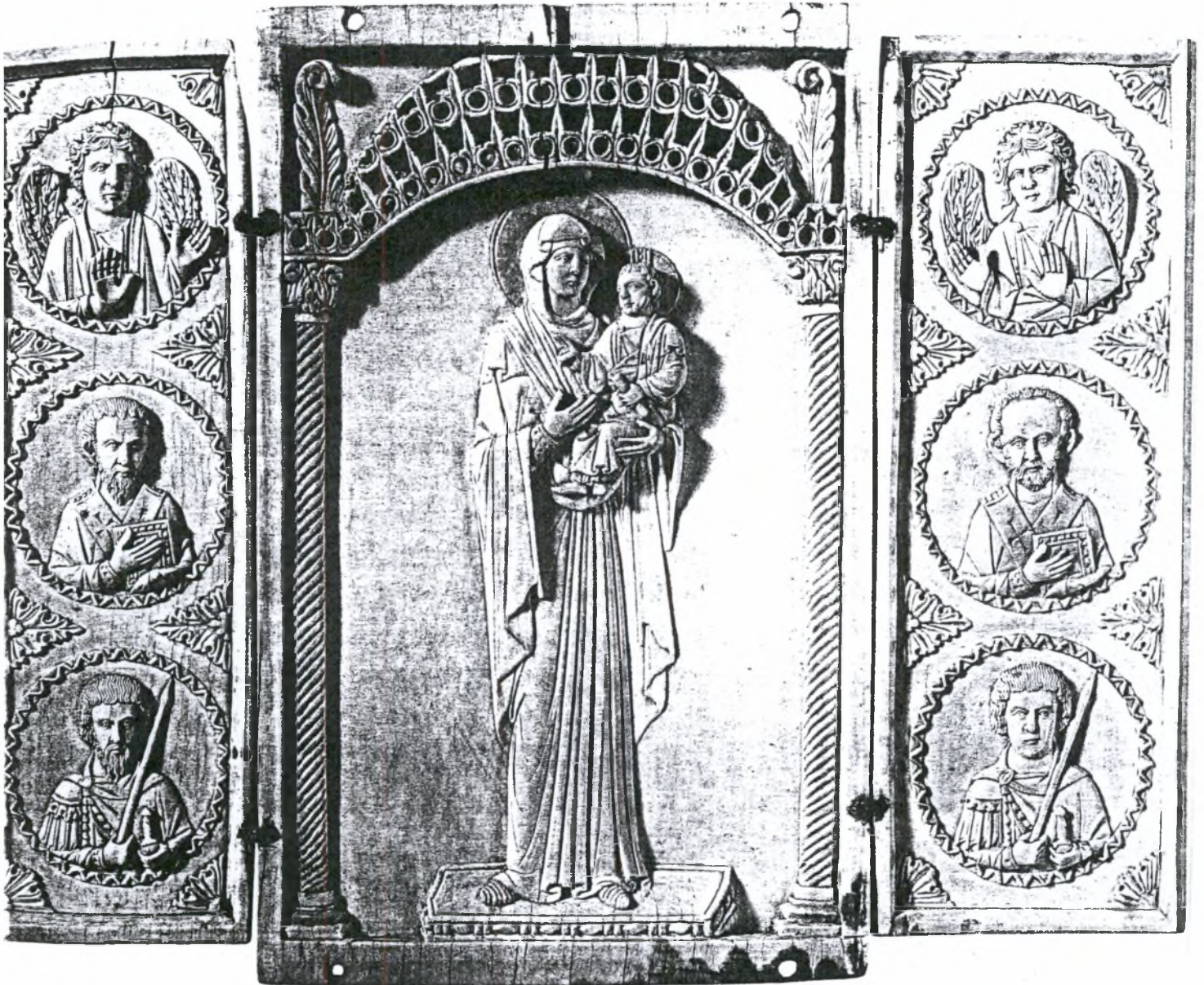
Εικ. 39.

Τμήμα ανάγλυφης πλάκας με την Παναγία Οδηγήτρια. Νέα Υόρκη, Μητροπολιτικό Μουσείο, αρ. ευρ. 17.190.103.

Εικ. 40.

Φύλλο τρίπτυχου με την Παναγία Οδηγήτρια. Ουτρέχτη, Catharijneconvent, αρ. ευρ. ABM b.1 751.

Εικ. 41.

Τρίπτυχο με την Παναγία Οδηγήτρια, αγγέλους και αγίους. Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο.

Εικ. 42. Λαβή καθιστού θυμιατηρίου (κατζίου). Αθήνα, Μουσείο Μπενάκη.

Εικ. 43. Πλάκα με την Παναγία Οδηγήτρια. Λονδίνο, Victoria and Albert Museum.

Εικ. 44. Νόμισμα με την Παναγία Οδηγήτρια. The American Numismatic Society, New York.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ

004000074857